

ความรู้เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจใน รัชกาลที่ ๖

และ

บทละครเบิกโรงเรื่องดึกดำบรรพ์

พระราชนิพนธ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ม.จ. พงศ์ภูวนารถ ทวีวงศ์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๓๑ พฤษภาคม ๒๕๐๓

ความรู้เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจ ใน รัชกาลที่ ๖

และ

บทละครเบิกโรงเรื่องดึกดำบรรพ์

พระราชนิพนธ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ม.จ. พงศ์ภูวนารถ ทวีวงศ์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๓

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าพงศ์ภูวนารถ ทวีวงศ์ กำหนดงานวันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๓ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม เจ้าภาพได้มาแจ้งความประสงค์แก่เจ้าหน้าที่แผนกค้นคว้า กองวรรณ-คดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่องความรู้เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจในรัชกาลที่ ๖ และบทละครเบิกโรง เรื่องดึกดำบรรพ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้

ความรู้เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจในรัชกาลที่ ๖ ที่พิมพ์ในเล่มนี้ มีเรื่อง พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง ๑ เรื่องท้าวหิรันยพนาสูรเรื่อง ๑ เรื่องพระกระบี่ธุชครุฑพ่าห์และพระแสงศรกำลังรามที่ได้ใช้ในรัชกาลที่ ๖ เรื่อง ๑ และเรื่องประวัติพระอัฐิในหอพระนาคอีกเรื่องหนึ่ง ต้นฉบับเรื่องเหล่านี้เก็บรักษาไว้ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

ส่วนบทละครเบิกโรง เรื่องดึกดำบรรพ์นั้น เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ การเล่นเบิกโรงนั้นเป็นของมีมาแต่โบราณ คงจะเข้าทำนอง Prelude ของฝรั่ง กล่าวคือมีการเล่นนำเรื่องเสียก่อน แล้วจึงดำเนินเรื่องที่แท้จริงต่อไป การเล่นเบิกโรงนั้นมี ๒ ประเภท ถ้าเป็นละครก็มักเบิกโรงด้วยระบำ มีตัวอย่างเช่นบทระบำเบิกโรงละครหลวงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ถ้าเป็นหนัง

หรือโขนก็มักเบิกโรงด้วยการละเล่นต่าง ๆ เช่นการเล่นจับลิงหัวค่ำ ซึ่งเป็นการเล่นเบิกโรงหนังใหญ่ที่นิยมกันในปลายสมัยศรีอยุธยา มีปรากฏอยู่ในวรรณคดีในยุคนั้น

บทละครเบิกโรงเรื่องดึกดำบรรพ์ที่จัดพิมพ์ในเล่มนี้ จัดเป็นประเภทเบิกโรงด้วยการละเล่น คือเล่นเป็นละครเรื่องสั้น ๆ มีเนื้อความดำเนินไปในตอนใดตอนหนึ่งของเรื่องรามเกียรติ์ เช่นเดียวกับโขน ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์คำนำเมื่อจัดพิมพ์ครั้งแรก ซึ่งได้อัญเชิญมาไว้เบื้องต้นของเรื่องแล้ว ที่เรียกว่าเรื่องดึกดำบรรพ์นั้นก็หมายถึงโขนนั่นเอง เพราะปรากฏว่าในชั้นแรก ๆ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกโขนว่า ละครดึกดำบรรพ์ มาตั้งแต่สมัยทรงตั้งโขนสมัครเล่นขึ้น และได้ทรงพระอุตสาหะแต่งบทละครเบิกโรงเรื่องดึกดำบรรพ์นี้ไว้หลายเรื่องด้วยกัน ที่นำมาจัดพิมพ์ในเล่มนี้นับเป็นชุดหนึ่งเท่านั้น

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่หม่อมเจ้าพงศ์ภูวนารถ ทวีวงศ์ และได้จัดพิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นวิทยาทาน ขอกุศลทั้งปวงจงเป็นปัจจัยอำนวยให้หม่อมเจ้าพงศ์ภูวนารถ ทวีวงศ์ ได้ประสบแต่อิฐคุณมนุญผล บรรลุสุขสมบัติ ในสัมปรายภพ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๖ พฤษภาคม ๒๕๐๓

หม่อมเจ้าพงศ์ภูวนารถ ทวีวงศ์

ประสูติ วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐
ถึงชีพิตักษัย วันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๒

ประวัติ

หม่อมเจ้าพงศ์ภูวนารถ ทวีวงศ์ เป็นโอรสพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ และหม่อมแส ทวีวงศ์ ณ อยุธยา ประสูติเมื่อวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้ศึกษาวิชา ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนราชวิทยาลัย และได้ไปศึกษาวิชาช่าง ณ ประเทศญี่ปุ่น ได้เข้ารับราชการชั้นแรกในกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้ย้ายไปรับราชการในกระทรวงวัง และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ย้ายไปรับราชการในกรมตรวจคนเข้าเมือง กระทรวงมหาดไทยจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๘ จึงออกจากราชการรับพระราชทานบำนาญ

ทรงมีโอรสธิดา รวม ๑๒ คน คือ :-

๑. ม.ร.ว. หญิงพันธุ์ปรีดี ทวีวงศ์
๒. นาวาเอก ม.ร.ว. พันธุม ทวีวงศ์
๓. ม.ร.ว. พันธุ์ปรีชา ทวีวงศ์
๔. ม.ร.ว. หญิงสุดาพันธุ์ จงเกษม
๕. พันโท ม.ร.ว. สุตพันธุ์ ทวีวงศ์
๖. ม.ร.ว. หญิงศิริพันธุ์ หลิมละมัย
๗. ม.ร.ว. หญิงถนอมพันธุ์ ทวีวงศ์
๘. นายแพทย์ ม.ร.ว. วีระพันธุ์ ทวีวงศ์
๙. เรือตรี ม.ร.ว. สันติพงศ์ ทวีวงศ์
๑๐. ม.ร.ว. หญิงเปี่ยมพันธุ์ ทวีวงศ์
๑๑. ม.ร.ว. หญิงวิมลพันธุ์ ทวีวงศ์
๑๒. ม.ร.ว. หญิงยุพาพันธุ์ ทวีวงศ์

ถึงชีพิตักษัย ด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน ๒๕๐๒ ณ โรงพยาบาลศิริราช รวมชนมายุ ๗๒ ปี ๒๓ วัน

สารบาญ

พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ
ปี ร.ศ. ๑๒๕

พระราชนิพนธ์ ร. ๕

เมืองพยุหคีรี

วันที่ ๑๒ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง มกุฎราชกุมาร[๑]

ด้วยฉันไม่ได้จดหมายระยะทางบอกกล่าวเลย ด้วยไม่มีเรื่องอะไรจะพูดให้แปลกประหลาด เพราะเป็นทางที่เธอเคยเดินเมื่อสองสามเดือนนี้เอง เรื่องคงจะแห้งจืดเหลือเกิน พึ่งจะมานึกบอกบัดนี้ เพื่อจะให้เป็นจดหมายเหตุว่ามาอย่างไรเท่านั้น วันที่ ๒๗ นอนวัดเขมา ที่ ๒๘ ขึ้นดูวัดแล้วลงเรือโมโตไปดูวัดเทียนถวาย พักกินกลางวันที่ดงตาลหม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์จัดการรับรองสนุกดี มีราษฎรรามัญมาก แต่ฝนตกไม่หยุดเลย แล้วลงเรือขึ้นมานอนวัดท้ายเกาะใหญ่ ฝนก็ยังตกอยู่นั่นเอง เวลาเช้าขึ้นบกแล้วลงเรือไปคลองตะเคียนซื้อผ้า แต่เพลินไปไม่ทันนึกถึงเวลา จึ่งไปที่กำหนดจะกินข้าวกลางวันไม่ทัน ต้องจอดท่าที่แพซุงปากคลอง แล้วขึ้นไปนอนที่แพเกาะลอย ฝนตกเรื่อยไปไม่หยุด วันที่ ๓๐ ขึ้นไปแวะสะพานวังจันทร ดูตลาด เพราะเหตุที่เลิกบ่อนจะซัวเพียงใด ดูก็อยู่ข้างหย่อนลงไปจริงแต่ไม่สู้มากนัก ไปกินข้าวพระนครหลวง พักแต่ที่ศาลาไม่ได้ขึ้นไปบนพระนครหลวง แล้วไปนอนศาลาลอยในแควป่าสัก ฝนตกเรื่อยอยู่เสมอ วันที่ ๓๑ ขึ้นไปแวะที่ท่าเจ้าสนุก เขาถางรากพระที่นั่งแลจะเป็นบ่อกระมัง ยังวินิจฉัยไม่ได้แน่ ก่อกรุถือปูนลงไปลึก กับเสาเม็ดมุมวังฤๅประตูเป็นสำคัญ

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ว่าที่นั้นเป็นตำหนักท่าเจ้าสนุก ออกจากท่าเจ้าสนุกไปหยุดกินกลางวันที่วัดท่างาม ซึ่งเดี๋ยวนี้เขาเรียกว่าท่าหลวง แล้วขึ้นไปจอดเรือเสาให้หน้าวัดสมุหประดิษฐ วันนี้ฝนตกหนักตั้งแต่เวลาพลบจนดึกรองน้ำได้ ๘ เซน น้ำขึ้นในเวลาพลบจนดึกถึงคอกเศษสะพานที่จอดเรือจม

วันที่ ๑ ลงเรือมาดขึ้นไปถึงแก่งเพรียวแล้วกลับลงมาขึ้นบกดูตลาด และกินข้าวกลางวันที่บ้านพระยาสระบุรี แล้วล่องกลับลงมาขึ้นเรือใหญ่ล่องลงมานอนท่าเรือหน้าเรือนบริษัท ท.จ.ก. ฝนตกเรื่อยอยู่นั่นเอง

วันที่ ๒ เวลาเช้าขึ้นรถ ท.จ.ก. ไปพระบาท กินข้าวกลางวันที่พระบาทซึ่งเวลานี้กำลังรื้อยอดลงหมดมุงสังกะสีไว้ดูไม่เข้าที่ แต่ได้เห็นต้นไม้ตามพระบาทเขียวแปลกตาอยู่ อยู่ที่พระบาทประมาณ ๓ ชั่วโมง ถูกฝนเรื่อยทั้งขาไปขามาแต่น้อย เวลาค่ำกรมนรามิละครให้ดูที่โรงพักรถไฟ

วันที่ ๓ ล่องลงไปสเตชั่นกรุงเก่า ขึ้นรถไฟลงไปกรุงเทพ ฯ แล้วกลับขึ้นมาที่สเตชั่นบางปะอิน นอนที่หน้าวัง

วันที่ ๔ ออกเรือล่องลงไปเข้าแควสักุก แต่เพราะนอนดึกไปจึงได้ออกเรือตอนบ่ายไปไม่ถึงที่ซึ่งกะไว้ว่าจะหยุด เวลาเย็นมีพายุหนักฝนตกมาก จึงได้แวะนอนเสียที่วัดสักุก น้ำกำลังขึ้นอยู่เสมอโดยเร็ว

วันที่ ๕ เวลาเช้าขึ้นบนวัด แล้วเดินทางต่อไป ถึงบ้านตาช้างหมื่นปฏิพัทธภูวนารถ ตำบลบางหลวงอ้ายเอียง หยุดกินข้าวกลางวันแล้วเดินเรือต่อไป เดิมหมายจะไม่หยุดบ่าโมกข์แต่เห็นเวลาไม่พอ จึง

ได้หยุดที่ป่าโมกข์ เวลาเย็นขึ้นบนวัดมีคนประชุมมากเหมือนนักขัต-ฤกษ์ใหญ่ มีเรื่องประหลาดว่าพระนอนพูดได้ ซึ่งพระครูได้ทำจดหมายไว้จะให้เธอเมื่อผ่านมาแต่มิได้ให้ การที่ว่าพูดนั้นเป็นที่เชื่อถือกันทั่วหน้า ได้ให้กรมสมมตไปทดลองก็ได้ยินเสียงจริง แต่เสียงดังก้องเหมือนสัตว์ร้องในตุ่ม มีข้อวินิจฉัยของพระยาโบราณกล่าวว่า น้ำซึ่งกัดตลิ่งเข้าไปถึงวิหารพระนอนนั้นไม่ได้กัดที่หน้าวัดตรงฉนวนกัดข้างเหนือวัด ลากพระขึ้นไปข้างใต้ แม่น้ำตรงหน้าวัดเดี๋ยวนี้เป็นแม่น้ำขุดใหม่เพื่อจะชักสายน้ำไม่ให้กัดวัด รอยลำน้ำตามแนวไผ่โค้งเป็นวงเดือนอยู่ข้างเหนือ เป็นลำน้ำเก่า พิจารณาดูภูมิที่เห็นจริงด้วยเขา

วันที่ ๖ ขึ้นมาถึงอ่างทองแวะที่ตลาดซึ่งโรยไปบ้างเหมือนกัน แล้วไปดูที่ว่าการเมืองที่ทำใหม่เป็นตึกดูงามดี แล้วขึ้นไปกินกลางวันที่หน้าบ้านผู้ว่าราชการเมือง แล้วออกเรือขึ้นไปจอดไชโย ขึ้นนมัสการพระ เวลาค่ำฝนตกอีก

วันที่ ๗ ขึ้นไปแวะวัดชลอนพรหมเทพาวาสของพระพิมลธรรมอ้น แล้วไปดูตลาดหมื่นหาญซึ่งเป็นท่าพวกลพบุรีลง ระยะทางม้าจากวัดไลชั่วโมงเดียว มีปลาสดและผักสดจากลพบุรีลงมาขาย กินข้าวที่หน้าที่ว่าการอำเภอ แล้วขึ้นไปจอดที่ที่ว่าการเมืองสิงห์ เดินดูตลาดวันนี้ฝนไม่ตกเป็นวันแรก

วันที่ ๘ ออกเรือมาแวะอำเภอเมืองอินทร์ แล้วมาจอดวัดปลาสุก ซึ่งเรียกวัดสนามไชย พระครูอินทมุนีอยู่ กินกลางวันที่นั้น มาจอดเรือที่ว่าการอำเภอสรรพยาได้ขึ้นเดินดูบนบก วันนี้เป็นวันที่ได้เห็นทหารมณฑลนครสวรรค์ครั้งแรก รูปร่างคล่องไว กิริยาอาการ

องอาจเบิกบาน ได้พูดจาด้วยตลอดจนทหารแถว เพ็ดทูลคล่องทุกคน เป็นที่พอใจมาก

วันที่ ๙ มาพักกลางวันวัดพระธาตุเมืองไชยนาท พระครูอินท-โมลีรับแข็งแรง พระไชยนฤนาทออกความเห็นว่า เมืองไชยนาทเก่าหาได้ตั้งที่วัดพระธาตุนี้ไม่ เขาได้พบที่อื่นแล้วว่าเหตุผลน่าฟังอยู่ แต่ตกอยู่ในระหว่างค้นจึงขอยังไม่อธิบาย ออกจากวัดพระธาตุไปจอดที่ทำไว้ตรงที่ว่าการข้าม คิดจะให้เป็นที่พักแรมแต่เห็นว่าเวลายังมีพอกินข้าวแล้วจึงออกเรือมาแวะดูทหารที่โรงใหม่แล้วขึ้นมาธรรมามูลเวลาเย็นขึ้นตามเคยไม่มีแปลก

วันที่ ๑๐ ออกเรือมาถึงแพที่จอดเรือหน้าอำเภอมโนรมย์ เขาเอาแพเล็กๆมาจอดเรียงกันแล้วทำนอกชานแล่นถึงกันดูกว้างดี ๕โมงลงเรือมาดไปเข้าคลองสแกกรัง ชั่วโมงเศษถึงหน้าที่ว่าการเมืองอุทัยธานี กินกลางวันที่นั้น แล้วไปดูลำน้ำและขึ้นที่ตลาดครึกครื้นมากผู้คนแน่นหนา นับว่าเป็นดีกว่าทุกแห่งข้างเหนือยกเสียแต่ปากน้ำโพครั้งก่อนมาฝนตกเป็นโคลนมากจึงไม่ใคร่ได้เห็น กลับออกมาจอดที่หน้าอำเภอมโนรมย์ ได้ขึ้นเดินดูบนบกเป็นอันน่าพิศวงว่าแต่ก่อนตาสุกขุนรณเร่งรบซึ่งทูลกระหม่อมให้มาเป็นพระศรีสิทธิกรรมถึงทูลลาออกว่าไม่มีอะไรจะกิน แต่เดี๋ยวนี้ครึกครื้นถึงมีตลาดเพราะเป็นท่าพวกสแกกรังลงไปหน้าน้ำ

วันที่ ๑๑ มาหยุดที่วัดพระปรางค์เหลืองเมืองพยุหคีรี ได้พบเจ้าพระยาเทเวศร์ซึ่งมารักษาตัวอยู่ในที่นี้ เดินได้คล่องแคล่วขึ้นดีเหมือนจะอ้วนขึ้นด้วย ได้ดูการเหยียบฉ่ำ และชาวบ้านซึ่งเป็นศิษย์พระครูพยุหานุศาสน์หาสำรับมาเลี้ยงตามเคย แล้วขึ้นมาจอดเรือหน้าอำเภอ

พยุหคีรี กะไว้ว่าจะเดินขึ้นไปที่พระบาทซึ่งเขาทำขึ้นใหม่ที่เขาระยะทาง ๒๕ เส้น แต่เป็นพายุจัดฝนตกเล็กน้อย จึงไม่ได้ไป ครั้นเวลาจวนค่ำไม่มีฝนได้ขึ้นไปเดินดูหมู่บ้านผู้คนก็แน่นน่าอยู่ บรรดาผู้ที่มาก็มีความสุขสบายด้วยกันสิ้น เว้นแต่อาภากรำฝนทนแดดและผิดอาหารที่เขาถือบ้าง จึงได้จับไข้

ป.ล. หนังสือนี้พึ่งเขียนสำเร็จลงเมื่อถึงเมืองนครสวรรค์ จึงขอเติมความสำหรับวันนี้ คือ วันที่ ๑๒ ลงเสียด้วย ได้ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมงตามเคย มาหยุดที่วัดบ้านเกาะประมาณสักชั่วโมงหนึ่งหย่อนๆ แล้วจึงได้ขึ้นมายังหน้าที่ว่าการมณฑล จอดเรืออยู่ในที่นี้ ได้พบพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ลงมาถึงและคอยอยู่ในที่นี้ เวลาเย็นขึ้นเดินดูบนบก กำหนดจะอยู่ที่นี่ ๓ คืน จึงจะได้ขึ้นไปทางแม่น้ำน้อยเพียงเมืองกำแพงเพชรเป็นที่สุด ด้วยใกล้เวลาฉลองพระชนมพรรษาจะต้องกลับลงไปหล่อพระ

เมืองบรรพตพิไสย

วันที่ ๑๖ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง มกุฎราชกุมาร

อนุสนธิระยะทางที่ได้มาเที่ยว รุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ เวลาเช้าไปที่ตลาดปากน้ำโพ เวลาเย็นไปที่โรงทหาร เขาให้ปลูกต้นสักต้นหนึ่งตรงกันกับต้นที่เธอปลูก แต่ใกล้มาข้างหลังที่ว่าการ เป็นที่พอใจที่ได้เห็นการทหารในมณฑลนี้เป็นอันมาก แต่ปีนใหญ่ยังไม่เคยยิง เลี้ยงน้ำชาแล้วกลับมาดูเรือที่จะขึ้นแม่น้ำน้อย วันนี้เวลาค่ำฝนตกหนักตลอดรุ่ง พวกทหารเขาถือว่าเป็นฤกษ์ปลูกต้นสัก เพราะเวลาแรกปลูกนั้นยอดอ่อนพับ ครั้นถูกฝนคืนยังรุ่งกลับตั้งดี

วันที่ ๑๔ เช้าไปเขาบวชนาคแต่ไม่ได้ขึ้นไปบนเขา พบพวกพรานที่เขาเกณฑ์มาให้ไล่สัตว์ ได้กลิ่นฝนเข้าเมื่อคืนนี้ ขากลับได้แจกเงินให้แล้วอนุญาตให้กลับ กลับมาจากเขาบวชนาคแต่งเรือ จนเย็นจึงไปเที่ยวตามแพในแควใหญ่

วันที่ ๑๕ เวลา ๒ โมงเช้า ได้ติดแผ่นหิรัญบัฏตั้งชื่อเรือแม่ปะของเธอว่า เรือพระที่นั่งสุวรรณวิจิก ซึ่งให้ชื่อไม่ซ้อนตัวเช่นนี้ คงจะถูกผู้ที่เขาถือภาษามคธจัดติเตียน แต่เห็นว่าราศีพิจิกเรียกไม่ซ้อนตัวเข้าใจกันดีกว่าจะซ้อนซึ่งฉันเห็นว่าออกจะอินๆ จึงได้ดื้อ ให้ชื่อเรือแล้วก็ออกเรือทันที เรือไฟจูงขึ้นมาจนพ้นตลาดจึงได้ถ่อ เรืองถ่อเรือนตามที่นึกเข้าใจแต่ก่อนไม่ยักว่องไวเหมือนเมื่อเห็นแก่ตา เรือล้านี้เร็วมากทิ้งกระบวนหลัง คนถ่อเป็นพวกวัดไทร ได้หยุดถ่ายรูปกลางทาง แล้วลงเรือแม่ปะประทุนแวะที่บ้านกลางทาง ให้พระยาโบราณเป็นเจ้าเรือไปไต่ถามการงานในบ้านเมืองได้ความว่า ผู้ร้ายปล้นและตีชิงไม่มี แต่ขโมยนั้นมีแล้วแต่เจ้าของ ถ้าเจ้าของระวังอยู่ก็ไม่กล้า ถ้าทอดทิ้งก็มีขโมย แสดงความประหลาดใจในข้อที่ว่าค่านาทำไมจึงได้ขึ้นไป เจ้าของบ้านเป็นผู้ที่เสียค่านาอย่างเก่าครั้งแผ่นดินพระนั่งเกล้า แล้วเปลี่ยนมาเสียค่านาอย่างใหม่แผ่นดินพระจอมเกล้าแต่ครั้งนี้ต้องเสียถึง ๓ สลึง จึงมีความประหลาดใจว่าทำไมไม่เหมือนกัน ได้ถามถึงเงินที่หาได้เดี๋ยวนี้กับแต่ก่อนเป็นอย่างไร ตอบว่าแต่ก่อนเคยขายข้าวอยู่เกวียนละ ๔ ตำลึง เดี๋ยวนี้ขายได้เงินมากขึ้นจริง แต่มีผู้ลอดเถียงเข้ามาว่าใช้ก็มากเหมือนกัน พรรณนาถึงความนับถือเจ้าแผ่นดินนั้นมากอยากจะไปเฝ้า ขอให้พระยาโบราณนำเฝ้า ได้นัดหมายกันไว้ว่าจะลงไปกรุงเก่า เรื่องเสมาที่แจกนั้นเป็นของขลังมีราคามาก

ถือกันว่าเด็กที่ขี้โรคผูกเข้าแล้วก็สบาย มีอยู่ ๒ อัน ต้องแบ่งไปให้หลานอีกบ้านหนึ่งผูก ได้เที่ยวหาซื้อก็หาไม่ได้เพราะไม่มีใครซื้อขายกันเลย การที่ถือเช่นนี้เป็นไปทั่วแห่ง เพราะถือว่าท่านให้พรเวลาที่จะให้เสมา ได้กินกลางวันที่หน้าบ้านนั้นแล้วเดินทางต่อมาถึงตำบลยางเอนซึ่งเป็นที่พักแรม ยังไม่ทันถึงบ่าย ๓ โมงระยะอยู่ข้างจะสั้น ที่นี่ก็มีคนคอยเฝ้าอยู่มาก นักเรียนซึ่งอยู่ระยะตรงที่กินกลางวันข้ามก็ได้เดินขึ้นมาร้องสรรเสริญบารมี ซึ่งร้องต้องไม่ถูกเป็นธรรมเนียมตามเคยนั้นด้วย

วันที่ ๑๖ เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือมาแวะถ่ายรูปกระบวนที่วัดบ้านเกาะแล้วลงเรือโมโตขึ้นมา ขึ้นเรือประทุนไปกินข้าวกลางวันที่บ้านเก้าเลี้ยว สนทนากับราษฎรมีกำนันและพวกจีนพากันมาเชิญไปที่กงสีซึ่งเขาปลูกเรือนขึ้นไว้ถวายเพื่อจะให้พักเป็นเรือนฝากระดาน ๒ ชั้น มีเครื่องตกแต่งมุ้งม่านอย่างจีนครบบริบูรณ์ มีเครื่องประโคมทั้งพิณพาทย์ไทยพิณพาทย์จีนและม้าล่อเป็นอันมาก จีนที่อยู่ในที่นี้หลายเถ้าแก่ด้วยกันทำไร่อ้อยเป็นพวกจีนแคะทั้งนั้น จีนเหม็งกุ่ยเป็นหัวหน้า ออกจากที่นั้นมาขึ้นบกถ่ายรูปกระบวนเรือที่บ้านท่าวัว แล้วเดินบกมาจนถึงที่เรือจอดแรมหน้าวัดเรียกว่าตำบลหัวดง ความรู้สึกในการที่มาครั้งนี้แปลกกว่าที่เคยเที่ยว ๆ มาแต่ก่อน ทั้งแม่น้ำและบกดูสนุกดี ผู้คนก็ยังมีแน่นหนาตลอดมา ที่พักวันนี้เป็นแขวงเมืองบรรพตพิไสย

วันที่ ๑๗ หนังสือพึ่งแล้วเมื่อมาถึงที่พักแรมตำบลบ้านแดนแขวงเมืองขาณุบุรีจึงเขียนเติมลงเสียให้รวมอีกวันหนึ่ง เวลาเช้า ๒ โมงออกเรือมาหยุดที่บ้านหูกวางฝั่งตะวันตก ซึ่งเป็นตำบลที่ขุนหลวงเสือเสด็จขึ้นมาตั้งคอกจับช้างเมื่อจุลศักราช ๑๐๖๔ ให้ถมถนนข้ามบึงตรง

ไปยังคอกล้อมช้างให้แล้วในคืนเดียว เจ้าฟ้าเพชรเจ้าฟ้าพรเป็นแม่กองถมสำเร็จในคืนเดียวนั้น ครั้นเวลารุ่งเช้าเสด็จไปตามถนน เท้าหน้าช้างพระที่นั่งถลำหลุมทรงพระพิโรธเงือพระแสงจะฟัน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๆ ขับช้างหนี ครั้นตามได้มาสั่งให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนยกหนึ่งเย็นยกหนึ่งกว่าจะเสด็จกลับ พระบัณฑูรทั้งสองพระองค์จึงรับสั่งให้หลวงเกษตรลงไปเชิญสมเด็จเจ้าแม่ผู้เฒ่าซึ่งเสด็จอยู่ใกล้วัดดุสิตขึ้นมาทูลขอโทษ

บึงนี้ได้ความว่าเป็นบึงยาวลาดเลย จะเป็นแม่น้ำเก่า ในที่นี้ห่างจากลำน้ำประมาณ ๑๐ เส้น แต่เป็นพงขึ้นเต็มมีคันดินยื่นลงไปในบึงนั้นเหลืออยู่กว้างประมาณ ๓ วา แต่ไม่ตลอดถึงฟากโน้น ตามพงศาวดารว่า หลวงเกษตรล่องลงไป ๓ วัน ๓ คืนถึงกรุง เห็นจะล่องลงไปได้ด้วยในปีนั้นน้ำเห็นจะมาก คนที่ทำค่ายล้อมช้างจึงต้องลุยน้ำจนเท้าเปื่อย แต่ข้อที่เจ้าแม่ผู้เฒ่าเสด็จขึ้นมา ๔ วัน ๔ คืนถึงนั้นเห็นจะถึงไม่ได้ เห็นจะเป็นด้วยผู้เขียนหนังสือใช้บาทสังขยาจะให้ลงกำหนด ๗ วัน ฤๅจะออกเสียวไส้ถูกเฆี่ยนเช้าเย็นจะทนไปที่ไหนได้ ๗ วันนั้นก็ช้ำพอดูอยู่แล้ว ความจริงเห็นจะเป็นลงพระราชอาญาเชือดฤๅแผ่นดินท่าน.........................นั้นทนได้ แลดูไม่...........................กินข้าวกลางวันที่นั่น แล้วมาหยุดพักที่วัดช่องลมวารินศรัทธารามเหนืออำเภอบรรพตพิไสย วันกำหนดอยู่ข้างจะจุตัว หวังจะกันเวลาไว้ให้มาก จึงข้ามไปแรมอำเภอบรรพตเสีย แล้วขึ้นมาเดินที่หาดน้ำหักอีกตอนหนึ่ง จึงขึ้นมาถึงบ้านแดนซึ่งเป็นแขวงบรรพตกับชาณุต่อกัน วันนี้เดินเรือตลอดวัน บ้านเรือนคนมีมากขึ้นมาเสมอบรรพต ต่อนั้นมากรายห่างออกไปแต่คนตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกทั้งนั้น ฝั่งตะวันออกเป็น

ป่ายางโดยมากมีคนอยู่พึ่งแรกตั้งห่าง ๆ ซึ่งคนมาตั้งฝั่งตะวันตก เห็นจะเป็นด้วยที่ลุ่มนาดี ตามริมฝั่งปลูกกล้วยและอ้อยเป็นพื้น ถามนายร้อยพวกเดินเรือว่าบ้านเหล่านี้พึ่งจะตั้งขึ้นสัก ๗ - ๘ ปีเป็นพื้น เรือเป็ดซึ่งขึ้นมาค้าขายก็มาเพียงนี้ไม่ได้ขึ้นไปถึงบนขึ้นไป

เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง *มกุฎราชกุมาร*

อนุสนธิจดหมายรายระยะทางที่ได้มา วันที่ ๑๘ เวลาเช้า ๑ โมง ได้ขึ้นเดินแต่ท่าบ้านแดนไปเขานอระยะทาง ๘๗ เส้น ตอนริมฝั่งเป็นป่าไผ่ ถัดเข้าไปเป็นบึงต้องเดินสะพานเรือก แล้วไปขึ้นป่าสูง ตอนใกล้เขาเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง แต่เวลานี้ฝนแล้งน้ำลดพอเดินได้เป็นน้ำเป็นโคลนอยู่บ้าง จนถึงชานเขาจึงเป็นที่สูงหน้าถ้ำพระนอน ได้ทราบคำบอกเล่ามาตามทางว่าถัดถ้ำพระนอนไป มีศิลาจารึก นัยว่าเป็นที่นางพันธุรัตนมาเขียนมหาจินดามนต์ลงไว้ในแผ่นศิลา แต่ครั้นเมื่อไปถึงแลเห็นคนขึ้นไปโบกมืออยู่บนยอดเขานอซึ่งเป็นฐานสี่เหลี่ยม เห็นได้ว่าคงจะเป็นฐานพระเจดีย์เสียแล้ว แต่จะทำไม่สำเร็จฤๅอย่างไร อันการสร้างพระเจดีย์กับจารึกศิลาต่างคราวต่างสมัยกัน ครั้นไล่เลียงดูพระเพชรพิไสยได้ให้คนขึ้นไปดูและคอยอยู่ในที่นั้นไม่พบคำจารึกอะไร ใช่จะมุ่งหมายไปเรียนมหาจินดามนต์ นึกว่าเขาจะจารึกอะไรไว้บ้าง พอจะได้ลอกคัดมา เมื่อสิ้นหวังเช่นนั้นแล้วก็ไม่คิดจะขึ้นไป เพราะเขานั้นสูงมาก ได้ขึ้นแต่ที่ถ้ำพระนอนซึ่งอยู่ไม่สูงทางขึ้น ๒ ทบก็ถึง เป็นทางทำสำหรับยายแก่ขึ้นไปไหว้พระได้ ที่ทางทบนั้นมีรูป

อยู่รูปหนึ่งเห็นจะปั้นด้วยปูน แต่ดำด่างเหมือนศิลาซึ่งเขาสันนิษฐานว่าเป็นรูปพระสังข์ แต่ที่แท้เป็นรูปโพธิสัตว์ ถ้ำที่พระนอนอยู่นั้นเป็นเพิงหน้าเปิดกว้างแต่ลึกเข้าไป มีพระนอนซึ่งไม่อัศจรรย์อันใดไม่สู้ใหญ่ และพระอื่น ๆ เป็นอันมาก หน้าถ้ำราบกว้างขวางสบายดี ถัดขึ้นไปเหนือถ้ำพระนอนมีถ้ำประทุนและถ้ำยายชีเป็นที่พออาศัยได้ ทางมาเขานั้นร่วมทางเกวียนขึ้นไปบ้านดอนซึ่งเป็นนาดีข้าวตกลงทางนั้นมาก มีเทศกาลราษฎรพากันมาไหว้พระ ขากลับลงมาด้วยเกวียน ลงเรือประ-ทุนขึ้นมาแวะกินอาหารกลางทาง ได้สนทนากับเจ้าของบ้านแห่งหนึ่งได้ความว่าเดิมเป็นชาวบ้านนี้ ตั้งอยู่ที่หาดส้มเสี้ยวคือเมืองบรรพตภายหลังแน่นหนาหนักเข้าจึงได้ขยายมาจับที่ไร่นี้ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกเหมือนกัน แต่ก่อนที่ไม่มีราคา มีกำลังถากถางออกไปได้เพียงใดก็ครอบครองไปได้เพียงนั้น จึงได้เป็นเจ้าของที่ดินอยู่มาก ที่ริมฝั่งเป็นที่ไม่สู้ลุ่มได้ทำไร่กล้วยไร่อ้อยและทับทิม ข้างในเข้าไปเป็นนา แต่ลึกเข้าไปมากนั้นเวลาน้ำท่วมลึกนัก จนกระบือต้องว่ายน้ำ ทุ่งนั้นเข้าไปจนถึงป่าริมห้วยแม่วงข้างฝั่งตะวันออกที่แลเห็นเป็นชายเพ่อยและป่าอยู่นั้นอย่าได้เข้าใจว่าเป็นที่ว่างเปล่า เป็นที่มีเจ้าของทั้งสิ้น เขาทิ้งเพ่อยไว้สำหรับกันตลิ่งพัง พอพ้นเพ่อยและต้นยางเข้าไปหน่อยหนึ่งก็เป็นทุ่งเตียนโล่งไปหมด เพาะปลูกเหมือนฝั่งตะวันตก แต่มีป่ายางใหญ่ ๆ คั่นอยู่มาก ป่ายางเหล่านั้นก็เป็นป่ามีเจ้าของทั้งสิ้นจะหาที่จับจองหักร้างเอาอย่างแต่ก่อนไม่ได้เป็นเงินไปหมดทั้งนั้น ได้ความจากพระศรีสิทธิกรรมซึ่งชื่อเป็นเมืองมโนรมย์ แต่โย้มาเป็นนายอำเภอบรรพตตั้งแต่เลิกบ่อนเมืองนครสวรรค์ มีคนอพยพขึ้นมาอยู่แขวงบรรพตมากที่หาดส้มเสี้ยวแถวตลาดต้องปลูกโรงขึ้นอีกหลาย ๑๐ ห้อง ขึ้นซื้อขาย

โฉบฉวยอยู่มาก ที่จับลงมือทำการเพาะปลูกบ้างแล้วก็มี ได้ถามถึงว่ามาประพฤติตัวเป็นโจรผู้ร้ายอย่างไรบ้างก็ได้ความว่าไม่มี พวกจีนเป็นที่ว่องไวในการจัดที่ดินมาก ตั้งเป็นเถ้าเก๋เป็นพวก ๆ อย่างเดียวกับที่เก่าเลี้ยวซึ่งได้กล่าวมาแล้ว ข่าวนี้พึ่งได้ใหม่ยังไม่ทราบว่าตำบลอื่นจะเป็นอย่างไรบ้าง วันนี้ออกเหนื่อยที่เดิน เวลาเที่ยวกลางวันแล้วจึงได้กลับมาลงเรือสุวรรณวิจิกเวลาบ่ายหมายว่าจะได้เอนมีความเสียใจที่จะกล่าวว่าเรือแม่ปะเก๋งนี้ร้อนกว่าเรือแม่ปะประทุนมาก เหตุด้วยแดดเผาฝากระดาน หน้าต่างก็เป็นหน้าต่างเลื่อน สู้หลังคาขยาบฝาขยาบค้ำอย่างเก่าไม่ได้เลยเย็นกว่ากันมาก เวลาเย็นลงเรือชล่าถ่อขึ้นมาแวะฝั่งตะวันออกพบตาแก่เจ้าของบ้านเป็นปมทั่วตัวจริง ๆ ที่เรียกว่าแสนปมนั้นเห็นจะเช่นนี้ จวนค่ำขึ้นที่หาดบ้านแสนตอ เดินจากวัดสว่างอารมณ์ไปตามทางริมน้ำจนถึงที่ว่าการเมืองขาณุ ซึ่งยังเป็นแต่เรือนแฝกอยู่ทุกอย่าง ที่จอดเรือเขาจัดไว้ที่หัวหาดเหนือที่ว่าการนิดหนึ่ง เมืองขาณุได้ชื่อตามบ้านที่เรียกว่าแสนตอ เพราะมีตอมากจริง วันนี้เรือเล็กได้โดนตอ พวกชาวเรือว่าตอมีทั้ง ๒ ฟาก มาถึงนี่ต้องระวังได้บอกเลิกไม่ไปเมืองตาก พระยาสุจริตจึงได้ตามลงมาหาที่นี่

วันที่ ๑๙ วันนี้พระวิเชียรได้พาคนผมแดงซึ่งเธอเคยเล่าให้ฟังนั้นมาให้ดู ดูก็ประหลาดมาก มีมาหลายคน ทั้งเด็กผู้ใหญ่และคนแก่ ที่หนุ่มสาวผมแดง ที่แก่สีหม่นเข้า ที่แก่ทีเดียวขาว เด็กคนหนึ่งซึ่งว่าบิดาเป็นคนผมดำ พลอยผมดำไปตามบิดาไม่ไปทางพันธุ์มารดา พวกเขาเล่าว่ามาแต่เวียงจันท์ แต่มิใช่มาเมื่อครั้งอนุเป็นขบถ มาก่อนนั้นจนเป็นไทยไปแล้ว ได้ออกเรือต่อ ๓ โมงเช้า วันนี้ไปจอดเรือกินข้าวกลางวันที่หัวหาดแม่ลาด เป็นที่ร่มไม้และริมน้ำสบาย นกจะอยากถ้อ

วันขึ้นไปนอนคลองขลุง เพราะมาถึงที่พักยังวัน พวกชาวเรือเขาว่าไปไม่ถึงจะค่ำจึงได้จอดที่พลับพลาบ้านแขม เวลาบ่าย ๔ โมงตรง เวลาเย็นได้ขึ้นไปเที่ยวบนบ้าน เวลาวันนี้ตามระยะทางที่มาบ้านห่างลง มากมีป่าลงมาตกชายน้ำ เหย้าเรือนก็เล็ก ๆ จนถึงบ้านแขมนี้จึงเป็นหมู่ใหญ่ได้พบปะผู้คนก็ออกขลาด ๆ และที่จะเขลา สังเกตดูตามเรื่องราวที่ยืนอยู่ข้างจะขออย่าให้ต้องทำอะไรอย่าให้ต้องเสียอะไรเป็นพ้น

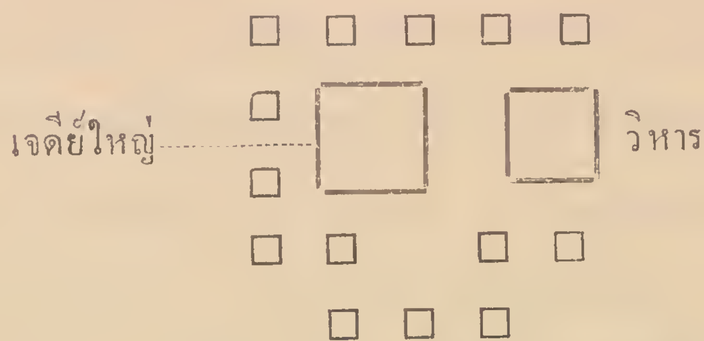
วันที่ ๒๐ ออกเรือเกือบ ๓ โมงเช้า มาแวะกินข้าวกลางวันที่ฝั่งตะวันออกเป็นตลิ่งสูงข้างในเป็นป่าแห่งหนึ่งไม่มีคน ด้วยประสงค์จะถ่ายรูปป่า ออกจากที่นั้นถึงวังนางร้างซึ่งเขาจัดไว้ว่าเป็นที่แรมฝั่งตะวันตกเวลาบ่าย ๓ โมง วันเกินเวลาที่ควรจะหยุด แต่ครั้นจะข้ามระยะไปเวลาก็ไม่พอจึงได้ถ่ายรูปริมฝั่งน้ำแล้วค้างอยู่ที่นี่ ระยะตอนนี้บ้านเรือนน้อยมีป่ามาก

วันที่ ๒๑ ออกเรือเช้า ๒ โมงเศษ ถึงที่พักร้อนไม่ได้หยุด เลยไปจนถึงเกาะธำรงค์ซึ่งเป็นที่แรมเวลาก็เพียงเที่ยงเท่านั้น ฟังข่าวกำแพงเพชรที่จะมีทัดมาก จึงได้ข้ามวันไว้ได้ระยะหนึ่ง นี่เห็นควรจะข้ามได้อีกระยะหนึ่งจึ่งได้เลยไปบ้านขี้เหล็กซึ่งเป็นที่ประทับร้อน ถึงบ่าย ๔ โมงครึ่งพอฝนตก ที่พักมีแต่ประรำอาศัยไม่ได้ต้องอดในเรือ กระบวนใหญ่ที่มาภายหลังก็ต้องรอพายุถึงต่อเวลาย่ำค่ำครึ่ง เรือโมเตอร์ขึ้นมาก่อนก็ถูกพายุว่าประรำจะพังเสียให้ได้ แต่เรือฉันไม่ถูกเพราะบังตลิ่ง ทางมาวันนี้มีบ้านเรือนมาก มีเรือลูกค้ามาจอดมากมีหีบเสียงเล่นด้วย แต่ฝั่งตะวันออกแลเห็นเป็นป่าขึ้นมาจนถึงบ้านโคนซึ่งเดากันอยู่ว่าจะเป็นเทพนครแต่ไม่มีหลักฐาน มีบ้านเรือนดีมีวัดดีเมื่อคืนนี้ฝนตกเกือบยังรุ่ง ตั้งแต่เช้ามาก็โปรยปรายอยู่เสมอ ครั้นถึงบ่าย ๔ โมงก็ตกจริง ๆ แล้วพร่ำไปตลอดรุ่ง

วันที่ ๒๒ เมื่อคืนนี้ฝนตกจนเย็นชื้นเต็มที่ ต้องเอาผ้าห่มขึ้นทำม่านเติม ออกเรือเวลา ๓ โมงเช้า จากท่าขี้เหล็กเลี้ยวเดียวถึงวังพระธาตุท้ายเมืองไตรตรึงษ์ แต่ระยะทางที่มามีเรือนมีทับราย ๆ ห่าง ๆ อยู่ในหมู่ ต้นไม้ ๆ ใหญ่มากมีต้นสักชุม นั่งมาในเรือรู้สึกเหมือนไปกลางป่าสูง ได้ยินเสียงนกหกร้องระงมไป เมื่อผ่านปากคลองขลุงประสงค์จะดูเพราะปรากฏว่าเป็นคลองมาแต่แม่วง แต่ไม่เห็นได้เหตุด้วยหาดบังหน้าเสียกว้างมาก คลองข้างฝ่ายเหนือเป็นเช่นนั้นทุกแห่ง วันนี้แลเห็นเขาประทัดที่บ้านแดนยืนเป็นแถว มาถึงวังพระธาตุซึ่งอยู่ท้ายเมืองไตรตรึงส์ฝั่งตะวันตก พระธาตุนี้เธอคงจะได้เห็นแล้ว เป็นอย่างลักษณะพระธาตุเมืองเหนือ มีสัณฐานแท่นซ้อน ๓ ชั้นแล้วจึงตั้งชั้นคูหา ระฆังเป็นรูปกลมซึ่งกรมหลวงนริศเรียกว่ารูปทะนาน แล้วตั้งบัลลังก์ปล้องไฉนปลียอดปักฉัตร กิริยาก็จะเหมือนกันกับพระเจดีย์เมืองฝางซึ่งแปลงเป็นพระเจดีย์มอญ ตัวพระเจดีย์ชำรุดพังลงมาซีกหนึ่งปรากฏว่ามีระเบียงรอบ วิหาร ๔ ทิศ วิหารใหญ่ที่บูชาอยู่ทิศใต้ พระอุโบสถซึ่งมีสีมาเป็นสำคัญอยู่ตะวันออกนอกพระระเบียง โรงซึ่งปลูกขึ้นไว้ตรงพระเจดีย์ออกมามีพระพุทธรูปหลายองค์ หน้าตาดี ๆ เป็นฝีมือช่างทำ มีพระมาจากเมืองนนท์รูปหนึ่ง ขึ้นมาตั้งอยู่ในที่นี้คิดจะปฏิสังขรณ์ เดินจากวัดนี้ไปข้างเหนือทาง ๒๖ เส้นถึงคูเมืองด้านใต้ ที่แผ่นดินเป็นแลง คูนี้ลึกกว้างมี ๓ ด้าน แต่ที่คนพบแล้วเดียวนี้มีถนนเดินเข้าเมืองด้านเดียวแต่ข้างใต้ คูกว้างประมาณสัก ๑๕ วา ลึกถึงพ้นหาดแต่ไม่มีน้ำ มีมูลดินแนวเชิงเทินรอบ เชิงเทินนั้นยาวตามลำแม่น้ำ ๔๐ เส้น ยื่นขึ้นไปตามตะวันตก ตะวันออก ๓๗ เส้น อาการเป็นเมืองใหญ่เห็นจะถูก เมื่อข้ามสะพานเข้าไปหน่อยหนึ่งพบวัดมีโคกมีเจดีย์อยู่เบื้องหลัง เข้าไปอีกจึงถึงพระเจดีย์ที่เขาเรียกกันว่า ๗ ยอด

แต่ที่แท้กว่า ๗ ยอด ซะรอยเวลาเมื่อถางแต่แรกจะเห็นนับได้แต่เพียง ๗ ยอด ครั้นมาถางเข้าครั้งนี้พบมากออกไป เห็นมีรอยอยู่ดังเช่นที่เขียนมานี้ เจดีย์องค์กลางรูปพรรณสัณฐานเป็นพรรณเดียว

กันกับที่อยู่ริมน้ำ ถางเข้ามาเพียงเท่านี้ นอกนั้นก็เป็นป่าข้างบนทึบข้างล่างโปร่ง ถ้าจะยกเสียไม่เถียงกันในข้อที่ว่าเป็นเจ้าแผ่นดินเชียงรายหนีศัตรูมาสร้างจริงตามพงศาวดารกล่าวฤๅไม่แล้ว จะต้องลงสันนิษฐานว่า เมืองนี้เป็นเมืองกำแพงเพชรอันหนึ่งซึ่งจะเรียกชื่ออะไรก็ตาม แต่เจ้าแผ่นดินผู้ที่มาสร้างนั้น คงจะเป็นชาวที่มาจากประเทศทิศตะวันตก ไม่ถูกกันกับพวกตะวันออก ถ้าจำเป็นจะต้องลากหนีคงจะคิดลากหนีไปทางเมืองตะวันตก ส่วนเมืองกำแพงเพชรนั้นคงเป็นเมืองของเจ้าแผ่นดินข้างฝ่ายตะวันออกที่เกี่ยวข้องกับพวกสุโขทัยสร้าง ถ้ามีศัตรูคงจะคิดหนีไปหาสุโขทัยและพิษณุโลกช่วย เห็นจะไม่ใช่เป็นเมืองที่ตั้งอยู่พร้อมกันทั้งไตรตรึงษ์และกำแพงเพชร เมื่อเมืองใดมีอำนาจก็คงเอาเมืองหนึ่งไว้ในอาณาเขต เพราะระยะทางห่างกัน ๔๐๐ เส้นเท่านั้น ถ้าได้วินิจฉัยลงเช่นนี้พวกเชียงรายลงมาข้ามน้ำโพไปสร้างก็ได้

เวลาเที่ยงกลับลงเรือฝนตกเป็นคราว ๆ มาแวะกินข้าวที่บ้านไร่ เป็นบ้านนายเทียนอำแดงแจ่มอยู่ฝั่งตะวันออก ท่วงทีทำบ้านดีแปลกกว่าบ้านเหล่านี้ คือมีร้านขายของริมตลิ่งมีรั้วในบ้านเตียนเป็นทางวง

เข้าไป ๒ ข้าง มีไม้ดอกเช่นต้นจำปีและไม้ดอกเล็ก ๆ ปลูกเป็นสวนเหลี่ยมอยู่กลาง ๒ ข้างลาน ในบ้านนั้นปลูกไม้เถาตามพื้นเช่นฟักทองเป็นต้น และไม้ตั้งต้นเช่นพริกมะเขือ มีไม้ผลอยู่ขอบรอบเช่นขนุนฝรั่งน้ำดอกไม้เทศ ส่วนไร่ไว้ข้างบ้านตอนหนึ่งต่างหาก ปลูกกล้วยได้ระยะไม่ซับซ้อน ท่วงทีที่บ้านเห็นประหลาด ชายเจ้าของบ้านไม่ออกมาดูว่าคนมาแปลกประหลาดอย่างไรอยู่แต่บนเรือน มีแต่เด็กและหญิงเดินกรายออกมาดู ทั้งที่เราไปไม่มีผู้หญิงสักคนหนึ่ง บริพัตรเดินเข้าไปดูที่หน้าเรือนร้องทักด้วยเสียงดังออกขู่ ๆ ต่อเมื่อเรากินข้าวกันแล้วจึงพากันไปที่เรือนนั้นหลายคนด้วยกัน สักครู่หนึ่งได้ทักทายปราศรัย พอเกิดวิสาสะชายเจ้าของเรือนจึงได้ลงมา เมื่อสนทนากันไปเห็นเสียงไม่ใช่ชาวบ้านนอก ได้ถามจึงได้ความว่ามาจากเมืองนนท์ประมาณ ๑๐ ปีมาแล้ว เป็นคนคล่องแคล่วรู้จักหยูกยา และรู้จักว่านที่อยู่คงและกันอะไรต่าง ๆ ตามตัวสักเป็นอักษรขอมเต็มไปทั้งตัว ท่วงทีฉลาดและน่าเข้มอยู่ ออกจากบ้านนี้ต่อมาถูกฝน เรือขึ้นมาถึงที่จอดหน้าเมืองกำแพงเพชรเก่าเกือบทุ่ม ๑ ที่นี่เขาทำที่จอดเรือสบาย และมีเรือนพักบนบกอีกหลังหนึ่ง

ขอจบไว้เพียงเท่านี้ เรื่องเมืองกำแพงเพชรเป็นเรื่องที่จะต้องตอบรายงานของเธอ ฤๅจะว่าช่วยกันพิจารณา ตั้งใจไว้ว่าจะได้เขียนต่อไป ถึงว่าจะไม่แล้วทันเวลากลับก็จะไม่หยุดเสียเพียงนี้

บ้านแดนแขวงเมืองบรรพตพิไสย
วันที่ ๒๗ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง มกุฎราชกุมาร

รายงานเมืองกำแพงเพชรนี้จะขอรวมกันเป็น ๒ วัน เมื่อถึงที่สันนิษฐานในเบื้องต้นนั้น

วันที่ ๒๓ เข้าไปในเมืองโดยทางประตูน้ำอ้อยเลียบไปตามในเชิงเทินจนถึงวัดซึ่งเขาเรียกตามคำสันนิษฐานของเธอว่าวัดพระแก้ว ดูในที่นั้นทั่วแล้วไปสั่งเวยที่ศาลหลักเมือง แล้วจึงไปที่วังซึ่งเขาว่าเธอไม่ได้ไป ออกจากวังนั้นวกไปดูวัดอีกด้านหนึ่งแล้วจึงไปที่เทวสถาน แล้วกลับลงมาเรือฝนตก วันนี้ได้ข่าวมาว่ารูปที่ส่งไปล้างบางกอกเสีย ๒ ส่วนได้ส่วน ๑ จึงเกิดความวิตกว่าถ้ารูปที่กำแพงเพชรนี้เสียเช่นนั้น จะเป็นที่เสียใจมาก เมื่อไรจะได้ขึ้นมาถ่ายที่หนึ่ง ทั้งการที่ถ่ายนั้นก็ยากเป็นที่สุด ซึ่งเธอร้องว่ามืดถ่ายไม่ได้เป็นความจริง รูปที่ฉันถ่ายได้มากแต่ต้องเปลี่ยนเวลา เอกส์โปเซอร์โดยความคาดคะเนอยู่ข้างลำบากต้องใช้วิชาหันเหียนมาก แต่ยังได้ดีบ้างอยู่ที่ไม่สู้ดีมากเสียน้อย ได้จัดเอาห้องเล็กเป็นห้องมืดขึ้นตั้งล้างกันจนดึกจึงได้แล้ว รูปที่ไปล้างบางกอกเสียมากจะเป็นด้วยผิดน้ำยาอย่างหนึ่ง ถูกชื้นอีกอย่างหนึ่ง วันนี้ได้กินสำรับที่ชาวเมืองเขาเลี้ยง พอใช้ได้อยู่เพราะมีตระกูลเทือกเถาผู้ดีอยู่ในเมืองกำแพงเพชรมาก

วันที่ ๒๔ ขึ้นเดินไปจนถึงทางที่จะเลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อย แล้วเดินไปตามทางนอกเมือง ผ่านวัดกำมะลอใหญ่บ้างเล็กบ้าง ไปเข้าประตูต้นแล้วจึงเลียบไปตามทางริมเชิงเทินในเมือง จนถึงทางเข้าวัดที่ไปเมื่อวานนี้ แล้วเดินต่อไปจนสุดด้านตะวันตก เลี้ยวขึ้นด้านเหนือออกประตูสะพานโคมไปตามถนนพระร่วงดูวัดไปตามระยะทาง ในที่สุดได้ไปวัดซึ่งเธอเรียกไว้ว่าวัดราชบุรณ แต่ขากลับเดินทางกลางเมืองซึ่งมาข้างศาลหลักเมืองและในระหว่างวังกับวัด วันนี้ล้างรูปเหมือนกัน เวลาค่ำมีละครของมารดาหลวงพิพิธอภัยซึ่งกรมดำรงคะเนว่าจะไม่มีโซดเจือปน แต่ที่จริงเก่งมาก ตัวไชยเชษฐนุ่งผ้าคาดเจียระบาด

อย่างละคร สวมเสื้อขาว สะพายสายอำนาจอย่างละครเจ้าพระยามหินทรซึ่งทำด้วยอัตลัดดอกใหญ่ มีเลื่อมโรยดอกละ ๓ อัน นางสวมเสื้อขาวฤๅเสื้อแพร ห่มแพรสไบเฉียงสวมนวมและห้อยตาบ นุ่งผ้าม่วง สวมรัดเกล้า แต่นางแมวนั้นมีวิเศษขึ้นไป คือสวมเสื้ออย่างใหม่ห่มสำรด ซึ่งขุนนางคาดเอาทับแพร สวมกระบังหน้า ท้าวสิงหพแต่งเหมือนไชยเชษฐ แต่สวมศีรษะโขนหน้าเขียวชฎาดอกลำโพง ตัวที่เก่งที่สุดนั้นคือนารายณ์ธิเบศร สวมเสื้ออย่างใหม่แขนพอง สะพายแพร สวมชฎา ร้องเป็นละครในอย่างกวัดแกว่ง แต่งตัวเลวกว่าละครเมืองนครศรีธรรมราช ถึงร้องนครศรีธรรมราชเห็นจะหนุงหนิงน่าเอ็นดูกว่า แต่ว่าข้างสนุกอย่างคนชอบโรงนี้เห็นจะดีกว่าละครเมืองนคร ด้วยเป็นประเภทเดียวกับละครตลก แต่มีความขอบใจที่ยังเล่นเป็นละครแท้ไม่ใช่ยี่เกเลย

บัดนี้จะกล่าวด้วยเรื่องเค้าเมืองกำแพงเพชร ซึ่งปรารภกันไว้ว่าจะตั้งชื่อว่าอะไรแต่ยังไม่ตกลงนั้น เมื่อได้เห็นใน ๓ วันที่ล่วงมาแล้วนี้ฉันลงความสันนิษฐานว่า เมืองกำแพงเพชรเดิมตั้งอยู่ห่างแม่น้ำทุกวันนี้ประมาณภายใน ๑๐๐ เส้น จะมีลำน้ำเข้าไปถึงฤๅไม่ถึงยังว่าไม่ได้ ในระหว่างทางที่ไปกลางย่าน เมื่อออกจากถนนพระร่วงยังไม่ขึ้นดอนศิลาแลงมีที่ลุ่มน้ำขังเป็นห้วงเหมือนบึงใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง ทางที่เดินไปก็เป็นน้ำเป็นโคลน ถ้าจะเป็นลำน้ำเก่าในที่นี้สักแห่งหนึ่งก็จะได้ แต่ถึงจะไม่ใช่ถ้าค้นคงจะพบคูเมืองและเชิงเทินอย่างใดอย่างหนึ่ง เมืองเก่าคงเป็นเมืองดอนไม่ต้องสงสัย จึงได้มีสระตามหน้าวัด มีที่พระสรงน้ำสระใหญ่คือที่หน้าวัดซึ่งเธอเรียกว่าราชบุรณะ ซึ่งฉันมีความเห็นต่างไปว่าจะเป็นมหาธาตุเก่าอันขุดลงไปในแลงแท่งทึบลึกถึง ๕ วา เป็น

สี่เหลี่ยมกว้างใหญ่มีน้ำใช้อยู่จนทุกวันนี้เป็นต้น มีบ่อกรุก็หลายแห่ง แต่บ่อกรุนี้สังเกตว่าเป็นการเกิดขึ้นชั้นหลัง ในตอนสร้างกำแพงเมืองกำแพงเพชร หมู่วัดนอกเมืองนั้นไม่พบบ่อกรุ

เหตุและเวลาที่มาสร้างกำแพงเมืองกำแพงเพชรขึ้นใหม่ริมแม่น้ำนี้คงเป็นคราวเดียวกันกับสร้างเมืองสุโขทัย เหตุด้วยมังรายย้ายเมืองจากเชียงรายลงมาตั้งเชียงใหม่เป็นเมืองหลวงกระชั้นเข้ามา มังรายเป็นคนมีอำนาจมาก พระร่วงฤๅเจ้าแผ่นดินในวงศ์พระร่วงจะเห็นว่าเมืองสวรรคโลกล่อแหลม จึงมาสร้างเมืองสุโขทัยซึ่งเป็นเมืองอยู่แล้วขึ้นเป็นพระนครเมืองหลวงชั้นในขึ้นไว้อีกเมืองหนึ่ง เจ้าแผ่นดินใหญ่ลงมาอยู่เสียสุโขทัยให้ห่างออกมา ให้แต่ลูกหลวงขึ้นไปรักษาสวรรคโลกไว้เป็นค่ายหน้า ในเวลานั้นเมืองกำแพงเพชรคงอยู่ในอำนาจเมืองสุโขทัย เจ้านายในวงศ์นั้นมาครองอยู่ เมืองเข้าไปตั้งอยู่เสียในที่ดอนด้วยตั้งอยู่เช่นนั้นมาแต่เดิม ฤๅด้วยกระแสน้ำเปลี่ยนให้กลายเป็นเมืองดอนไปอย่างเช่นปฐมเจดีย์ก็ตาม ทิ้งแม่น้ำโพฤๅแม่น้ำน้อยนี้ไว้ห่างไม่เป็นที่ป้องกันพวกเชียงใหม่ได้ จึงมาคิดสร้างกำแพงเป็นเมืองขึ้นที่ริมแม่น้ำเพื่อจะให้ข่มแม่น้ำนี้ กำแพงนี้คงจะได้สร้างขึ้นในราว ๖๐๐ ปีนี้เอง แล้วจึงทำถนนเดินแต่สุโขทัยมาถึงกำแพงเพชรนี้โดยขุดคู ๒ ข้างพูนดินขึ้นสูงในที่ลุ่ม กว้างประมาณสัก ๗ — ๘ วา เดินทางในระหว่างกำแพงเพชรไปสุโขทัยค้างทาง ๒ คืน เดี๋ยวนี้ทางนี้ก็ยังอยู่ แต่ขาดเป็นตอน ๆ ด้วยกำลังน้ำ เขาว่าทางเช่นนี้มีแต่สุโขทัยขึ้นไปสวรรคโลกก็มีเรียกถนนพระร่วงอย่างเดียวกัน เมืองกำแพงเพชรคงเป็นเมืองหนึ่งซึ่งได้สร้างเป็นเมืองสำหรับรับศัตรูอย่างเดียวกันกับสวรรคโลกและสุโขทัย มีถนนเดินไปมาสะดวกถึงกันทั้ง ๓ เมือง

ข้อที่ฉันกล่าวยืนยันว่า ในหมู่วัดนั้นเป็นเมืองเก่ากำแพงเดียวนี้เป็นเมืองใหม่ด้วยเห็นหลักฐานว่า วัดที่ในกำแพงนี้มีวัดใหญ่อยู่วัดเดียว แต่ที่เธอเรียกว่าวัดพระแก้ว นอกนั้นเป็นแต่วัดเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นที่เธอว่าวัดมหาธาตุ พระเจดีย์ก็เล็ก การก่อสร้างไม่เป็นรูปวัดมหาธาตุ อันลักษณะวัดมหาธาตุฤๅหน้าพระธาตุคงจะต้องเป็นอย่างเมืองละโว้ คือลพบุรี ฤๅเมืองเพชรบุรี ซึ่งวัดที่เธอเรียกว่าราชบุรณะ มีอาการคล้ายคลึงมาก ถ้าหากว่าจะได้สร้างวัดมหาธาตุขึ้นสำหรับเมืองใหม่นี้ คงจะเป็นวัดพระแก้วนั้นเอง

ในหมู่วัดนอกเมืองสร้างวัดติด ๆ กันไป เหมือนอย่างในกรุงเก่า แต่ที่อยู่ข้างทางสัก ๗–๘ วัด ล้วนแต่วัดใหญ่ ๆ วิหารเท่าวิหารพระศรีศากยมุนีกรุงเทพ ฯ ทั้งนั้น เหตุไฉนจึงจะไปสร้างไว้นอกเมือง ไม่สร้างในเมืองเล่า

ถ้าหากว่าที่นั้นไม่เป็นเมือง ๆ ตั้งอยู่ริมน้ำแต่เดิมมาเช่นทุกวันนี้ วัดโต ๆ พระคงมากจะเอาข้าวที่ไหนกิน จะเดินลงมาบิณฑบาตริมน้ำก็ไกลเหลือเกิน บ้านคนในครั้งนั้นคงต้องตั้งอยู่ในที่ดอนตามหมู่วัดนั้นเอง

มีความสงสัยอยู่ข้อหนึ่ง ด้วยเรื่องที่นา ถ้าหากว่าเมืองอยู่ดอนเช่นนั้นจะทำนาที่ไหน ได้ทราบความว่าอำเภอพรานกระต่ายต่อไปนั้นเป็นทุ่งทำนาทั้งนั้น ด้วยเหตุฉะนี้จึงเห็นว่าเมืองกำแพงเพชรโบราณจะอยู่ในเข้าไป กำแพงเพชรที่เรียกว่ากำแพงเก่าอยู่เดียวนี้คงจะเป็นเมืองใหม่

เมื่อลงสันนิษฐานเช่นนี้แล้ว ความเห็นซึ่งจะสมมติชื่อวัดจึงได้ปั่นป่วนไป คือตั้งต้นแต่วัดพระแก้ว จะเป็นวัดพระแก้วไม่ได้ ด้วย

พระแก้วมาอยู่กำแพงเพชรคงต้องก่อนเวลาพระร่วงมีอำนาจครอบงำเมืองกำแพงเพชร เมื่อกำแพงริมน้ำยังไม่ได้สร้าง พระแก้วก็อยู่วัดในกำแพงไม่ได้ จำจะต้องไปอยู่วัดในเมืองใกล้กว่าที่จะอยู่วัดอื่น วัดอื่น ๆ ก็พลอยเปลี่ยนความสันนิษฐานไปตามกันเช่นนี้ จึงเป็นการป่วนปั่นใหญ่ ซึ่งจำเป็นจะต้องตรวจให้แน่นอนจึงจะลงสันนิษฐานได้

บัดนี้จะกล่าวถึงสถานที่ซึ่งได้เห็น ซึ่งเธอได้เห็นแล้วแทบทั้งนั้น แต่บางที่ฉันจะเห็นชัดเจนกว่า เพราะเขาแผ้วถางเพิ่มเติมขึ้นอีก และเมื่อได้อ่านจะได้เป็นทางสอบสวนกันได้ กำแพงเมืองกำแพงเพชรนี้รูปยาวบานข้างหนึ่ง สอบข้างหนึ่งแต่ไม่เป็นเหลี่ยมคือยาวตามเหนือใต้ประมาณ ๕๐ เส้น กว้างด้านใต้ ๑๒ เส้น กว้างด้านเหนือ ๖ เส้น สร้างอยู่บนเนินดินที่สูงมีคูลึกรอบทั้ง ๔ ด้านพูนเชิงเทินขึ้นไปสูง หลังเชิงเทินก่อด้วยแลงตัดเป็นแผ่นอิฐใหญ่ ฐานเสมาตั้งขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งเจาะช่องปืนใต้เสมา ใบเสมาเป็นรูปตรงปาดเหลี่ยมข้างบนไม่หยักชำรุดโดยมาก ด้านเหนือและด้านตะวันออกยังมีที่บริบูรณ์ดีอยู่บ้างประตูที่ได้เห็นด้านตะวันตกคือประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูดั้นประตูเจ้าอินเจ้าจัน ด้านเหนือประตูหัวเมืองเขาว่าเธอคิดเห็นว่าเป็นประตูไชย ด้านตะวันออกประตูผีออกและประตูสะพานโคม ประตูด้านอื่นมีอีกแต่ไม่ได้ผ่านไป ประตูเหล่านี้ช่องแคบกว่าส่วนสูงไม่มีซุ้มปรากฏ ทางเดินเข้าประตูต้องลงไปข้ามท้องคูที่ต่ำแล้วลาดขึ้นไปเข้าประตูเมืองเหมือนอย่างเมืองลพบุรี ในประตูเหล่านี้มีป้อมเป็นลับแลหน้าประตูก่อด้วยศิลาเห็นชัดอยู่ที่ประตูดั้น แต่เห็นท่วงทีว่าจะมีที่ประตูสะพานโคมอีกแห่งหนึ่ง ถ้ามีป้อมจะใหญ่กว่าป้อมประตูดั้น แต่ประตูอื่นไม่เห็นร่องรอย

ป้อมรายตามระยะทางที่ได้เห็นหลายป้อมด้วยกัน ถึงเขาจะได้สมมติเรียกชื่อว่าป้อมเพชรไว้ป้อมหนึ่ง ฤๅป้อมมุมเมืองซึ่งน่าจะใหญ่กว่าป้อมอื่นก็ดี ก็ไม่ใหญ่เป็นป้อมสามเหลี่ยมเท่ากันทั้งนั้น เป็นแต่ชำรุดมากชำรุดน้อย แลเห็นปรากฏชัดว่าเป็นฝีมือครั้งเจ้าพระยาวิชาเยนทร กราบทูลขอให้สร้างป้อมหัวเมืองในแผ่นดินพระนารายณ์ เมืองเห็นจะได้ทรุดโทรมมาก ซ่อมแซมใหม่และสร้างเติมในแผ่นดินพระนารายณ์ เหมือนอย่างเมืองอื่น ๆ แต่ไม่มีแห่งใดที่ได้เห็นแล้วว่าจะมั่นคงดีเหมือนอย่างกำแพงเมืองกำแพงเพชรนี้

วังตั้งอยู่หลังวัดใหญ่ในกำแพงเมือง ถ้าตัดถนนตรงตั้งแต่ประตูสะพานโคมผ่านมากลางเมือง วังนั้นจะอยู่ข้างใต้ของถนน วัดและหลักเมืองอยู่ข้างเหนือ เขตวังโดยกว้าง ๕ เส้น โดยยาว ๖ เส้น เป็นเหลี่ยมมีดินเป็นคันอยู่รอบ แต่ไม่เห็นมีกำแพง ดูเหมือนจะใช้เสาระเนียดพูนดิน ถัดจากแนวระเนียดเข้าไปสักเส้นหนึ่งจึงมีคูสี่เหลี่ยมรีหน่อยตามรูปวัง ในกลางเป็นเกาะใหญ่เห็นจะเป็นวังชั้นใน กลางเกาะนั้นมีสระใหญ่ขุดไม่เป็นเหลี่ยมและไม่กลม ลึกมีน้ำขังอยู่ในเวลานี้ ดูภูมิที่คล้าย ๆ กับสระแก้วที่เมืองพิษณุโลก แต่คูน้ำแคบใหญ่กว่าธารเกษมสักหน่อยหนึ่งเพราะเป็นที่ดอน ตำหนักรักษาอันใดไม่มีร่องรอยเลย เห็นจะปลูกเรือนไม้ทั้งสิ้น แต่ควรเชื่อได้ว่าเป็นวังแท้ต้องตามลักษณะ ในที่นี้เขาได้จัดปลูกปะรำเป็นที่เลี้ยงสนุกสนานมาก

วัดที่ได้ไปเห็นคือวัดที่เวลานี้เรียกว่าวัดพระแก้ว ซึ่งถ้าเทียบกรุงเก่าเหมือนวัดพระศรีสรรเพชญ เทียบลพบุรี และเพชรบุรี เหมือนวัดหน้าพระธาตุ มีการก่อสร้างตั้งต้นแต่วิหารใหญ่วิหารหนึ่งกับพระเจดีย์อันชำรุดปรักหักพังมาก แล้วถัดไปมีฐานทักษิณใหญ่ บนทักษิณ

นั้นเป็น ๓ หย่อม คือหย่อมหน้าเป็นวิหารใหญ่ กลางเป็นมณฑป ท้ายเป็นพระปรางค์ฤๅพระเจดีย์ เหมือนวัดพระศรีสรรเพชญที่กรุงเก่าและพระพุทธปรางค์ปราสาทพระมณฑปพระศรีรัตนเจดีย์ที่กรุงเทพ ฯ ฤๅกรุงเก่าจะเอาอย่างที่นี่ลงไป เหมือนอย่างกรุงเทพ ฯ เอาอย่างกรุงเก่ากระมัง ที่นี่อุดมด้วยแลงจึงยกพื้นสูงมากทำล้วนแล้วด้วยแลงทั้งสิ้น ต่อไปอีกหย่อมหนึ่งข้างหลังมีชั้นทักษิณต่างหากไม่สู้สูง วิหารใหญ่อยู่หน้าเจดีย์อยู่หลัง เจดีย์องค์นี้งามมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหารอบมีสิงห์ยืนในซุ้ม ถัดขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งมีซุ้มตั้งพระพุทธรูป รูปพรรณสัณฐานและขนาดเท่ากันกับพระศิลาซึ่งฉันเชิญมาแต่โบโรบุโดเกาะยวา แต่พระหัตถ์จะทำต่าง ๆ กันตามทิศเช่นนั้นฤๅไม่ ๆ มีเวลาดู ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์ บัวคว่ำบัวหงายเป็นบัวหลังเบี้ยแต่กลีบสลับไม่ตรงกัน ต้องกับของจริงและงามดีเป็นที่น่ารักมาก ระฆังเป็นลอมฟางอย่างอินเดียที่งาม บัลลังก์ชักมุขยื่น ๔ ทิศ มีพระ ๔ ปางจึงถึงปล้องไฉนซึ่งเป็นรอยหัก ถ้ายังบริบูรณ์ดีเห็นจะสูงราว ๑๕ วา สังเกตดูผิดกันกับพระเจดีย์เมืองเหนือทั้งปวง ในหมู่นี้เห็นจะเป็นช่างมาแต่อินเดีย ฤๅเวลาพระลังกาเข้ามา แต่งามไม่เหมือนพระเจดีย์ลังกาเลย ต่อหลังนั้นออกไปมีมณฑป ๓ มณฑป ตั้งพระใหญ่ ๆ อย่างเช่นกรุงเก่า แต่มิได้เรียงเป็นแนวเดียวกันทั้ง ๓ มณฑป ๆ กลางย้อยลงไปข้างหลัง ต่อไปจึงถึงวิหารโถง มีพื้นฐานบัทม์เตี้ยย่อหน้า ล้อมด้วยกำแพงแก้วเตี้ย ในเป็นแลงปั้นปูนทับเป็นภาพรามเกียรติ์ เลียนอย่างสลักศิลา สังเกตดูรูปภาพไม่เหมือนเขมรไม่เหมือนยวา คือภาพผู้ชายนุ่งกางเกง ๒ ชั้นยาวถึงข้อเท้าชั้น ๑ เพียงเข่าชั้น ๑ แล้วคาดผ้าปล่อยชายยาว ๒ ชายจึงสวมเสื้อมีชายแขนยาวชั้น ๑ เสื้อแขนสั้นชั้น ๑

คาดเข็มขัด แต่ด้านที่เห็นนั้นไม่มีศีรษะสักตัวเดียว จึงไม่ทราบว่าหัวจะสวมอะไร ผู้หญิงดูเหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืน คือชั้นในจีบลงไปกรอมเท้า ชั้นนอกชักเหลื่อมเป็นข้างละ ๓ กลีบคล้ายเทวรูป แต่เห็นไม่ชัด เข้าใจว่าต้นเดิมของเครื่องต้นคงจะแต่งเช่นนี้ แต่ไม่เข้าใจกันก็คิดเลอะไปต่าง ๆ ในวิหารโถงนี้มีพระนอน และมีเจดีย์เล็ก ๆ ขนาดเจดีย์อย่างย่อมที่โบโรบุโดตั้งรายไปรอบแท่นหลังพระนอน เจดีย์นั้นหน้ากระดานชั้นล่าง และบัลลังก์เป็นซุ้มมีพระพุทธรูปนั่งเคียง ๆ กันรอบ แต่ในระหว่างหลังพระนอนและพระเจดีย์มีพระพุทธรูปใหญ่นั่งแทรกลงไปอีก ๒ องค์ พระพักตร์ก็เป็นคนละคราวกับพระอื่น ๆ ดูเหมือนจะไม่แล้ว ทำให้ดูอึดอัดไปมาก วิหารโถงนี้ลักษณะเดียวกันกับที่มีอยู่ข้างท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ

ถัดออกไปมีวิหารใหญ่พระระเบียงล้อมรอบ พระในพระระเบียงนี้ถึงว่าเป็นพระปั้น หน้าตาก็เป็นชนิดเดียวกันกับพระอย่างหนึ่งซึ่งหน้ายาวเหมือนกันแต่ไม่เคยเรียกว่าพระกำแพง คราวนี้จำหน้าได้ว่าพระเช่นนี้เป็นพระกำแพง ถัดนั้นไปมีกำแพงแลงกั้น มีสิ่งซึ่งก่อสร้างอีกอย่างหนึ่งซึ่งชำรุดทรุดโทรมมากไม่ได้ไปดู เขาเรียกชื่อแยกไปว่าวัดช้างเผือก แต่ไม่มีทางเดินคั่นระหว่างกันน่าจะเป็นวัดเดียวกันก็ได้

พิเคราะห์ดูพระพุทธรูปในวัดนี้ น่าจะเป็นแกนศิลาแลงปั้นปูนทั้งนั้น เพราะยังเห็นแกนอยู่บ้างเป็นรูปอยู่บ้าง จะไม่ใช่พระหล่อซึ่งขนลงไปวัดกรุงเทพ ๆ เช่นวัดพระเชตุพนเป็นต้น ที่จะเอาเป็นแน่ว่าพระสำคัญเคยอยู่วัดนั้น คงจะเป็นพระพุทธสิหิงค์เมืองเชียงใหม่จะได้มาอยู่คราวหนึ่งในการที่จะให้แน่นอนว่าเป็นอย่างไรและถ่ายลวดลายที่น่าจะดูได้มอบให้กรมหลวงนริศและกรมหมื่นมหิศรไปค้นดูเสีย

ในวันรุ่งขึ้นตลอดทั้งวัน บางทีมีความเห็นที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้จะผิดไปได้มาก ๆ เพราะเป็นการรีบร้อนจะดูให้ได้มาก ๆ เพราะเวลาจำกัด

วัดซึ่งเรียกว่าวัดพระนอนมีฐานทักษิณใหญ่ชั้นหนึ่งจึงถึงวิหารๆ มีมุขหน้ามุขหลังลักษณะวัดสุทัศน์ เสาเป็นแลงถาก ๘ เหลี่ยม ผนังไม่มีหน้าต่าง ไว้ช่องปรุอย่างวัดพุทไธสวรรย์ วัดหน้าพระเมรุ แต่ชำรุดทรุดโทรม พระพุทธรูปไม่มีเลยนอกจากองค์เล็ก ๆ ซึ่งหักล้ม แต่เป็นพระหล่อทั้งนั้น ฐานชุกชีเป็นที่ตั้งพระพุทธรูปหล่อองค์ใหญ่หย่อมหนึ่ง ถัดไปอีกหย่อมหนึ่งเป็นวิหารใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น แต่กั้นเป็น ๕ ห้อง กั้นผนังกลางไว้ตอนข้างหน้า ๓ ห้อง ตอนข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศ ตอนข้างหน้าไว้พระนอนแกนแลงปั้นปูน ตอนข้างหลังไว้พระใหญ่ ๒ องค์แกนแลงปั้นปูนเหมือนกัน ในวิหารนี้วิเศษที่เสาเป็นศิลาแลงท่อนเดียว ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ทุกต้น หลังวิหารเป็นพระเจดีย์ฐาน ๘ เหลี่ยม ทรวดทรงงามมาก ไม่ชำรุดซวดเซเลย เพราะพื้นเป็นดานแข็งหักแต่ยอด ถ้าเวลาปรกติเห็นจะสูงถึงเส้นหนึ่ง ในระฆังพระเจดีย์มีผู้เจาะเข้าไปค้นสิ่งของที่บรรจุเห็นจะขนไปเสียมากแล้ว บัดนี้ยังคงมีพระพุทธรูปหน้าตักศอกเศษอยู่อีกองค์หนึ่ง ซึ่งถ้าจะพาออกมาคงจะต้องขุดให้ใหญ่จึงเหลืออยู่ แต่เห็นจะเป็นเพราะชำรุดแล้วบรรจุเข้าไว้ ต่อไปหลังพระเจดีย์มีฐานศิลา เห็นจะเป็นที่ปลูกพระมหาโพธิ แล้วยังมีวิหารต่อไปอีก

วัดซึ่งเรียกไว้ว่าวัดพระยืนมีสระที่พระสรงน้ำอยู่หน้าวัดขุดในศิลาแลง ริมกำแพงวัดมีคูแต่ไม่ตลอด มีสะพานศิลาเสาศิลาข้ามประตูหนึ่ง ไม่มีสะพานข้ามประตูหนึ่ง ภายในพระวิหารใหญ่คล้ายกันกับวัดก่อน ถัดออกไปข้างหลังมีผนังทั้ง ๔ ด้าน ชักมุข ๔ มุขสูงใหญ่

ที่ผนังด้านหน้าเป็นพระลีลา ด้านหลังเป็นพระยืน ด้านข้างซ้ายเป็นพระนอน ด้านข้างขวาเป็นพระนั่งแต่เป็นพระปั้น พระยืนเห็นจะขนาดพระอัฏฐารสวัดสระเกศ ดูเป็นพระทำขึ้นคนละคราวกับพระมณฑป แต่หน้าตาคงเป็นกำแพงเพชร ที่เหลี่ยมผนังมีรูปปั้นนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่ เห็นจะรับเครื่องบนที่ได้ชื่อว่าวัดพระยืนคือพระองค์ที่ยืนอยู่ข้างหลังเห็นจะไม่ถูกเพราะเป็นพระ ๔ อิริยาบถ จึงให้เรียกไว้พลางว่าวัดเชตุพนตามอย่างที่มีในเมืองสุโขทัย

ได้ไปอีกวัดหนึ่งคือวัดที่เธอสมมติว่าเป็นวัดราชบุรณะเขาเรียกตามนั้น ข้างหน้าวัดมีสระขุดลงไปในพื้นแลงซึ่งเป็นแท่งทึบ ตัดเป็น ๔ เหลี่ยมรี มีน้ำขังน่าดูอยู่ มีที่พระสรงน้ำก่อนด้วยศิลาแลง ด้านหน้ามีซุ้มประตูคูหา มีพระวิหารใหญ่อยู่ข้างหน้าหลังหนึ่ง กลางมีรูปเสาไม้สิบสองจะเป็นฐานพระเจดีย์ฤๅพระปรางค์ ใหญ่โตแต่ทำลายลงมาเสียมากแล้ว หลังมีพระวิหารอีกหลังใหญ่ ในบริเวณวัดเต็มไปด้วยพระเจดีย์ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นที่บรรจุอัฐิอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรีและเพชรบุรี พระเจดีย์มีทรวดทรงสัณฐานต่าง ๆ กัน ติดกันหมู่ละ ๒ องค์ ๓ องค์บ้าง ล้วนก่อด้วยศิลาแลงทั้งสิ้น วัดนี้ลักษณะเป็นวัดหน้าพระธาตุแท้ ทักษิณชั้นล่างก็มีซุ้มประตูเป็นวัดสำคัญอยู่

ในระหว่างทางตั้งแต่ขึ้นเนินศิลาแลงไป มีวัดอีกหลายวัดตั้งอยู่ใกล้ ๆ ติดกัน คงมีสังเกตได้ว่าวัดนั้นคือมีกำแพงทำด้วยแลงเป็นแผ่นยาว ๆ สูงประมาณ ๒ ศอกเศษ ตั้งเรียงติดกันมีท่อนแลงเป็นทับหลังตัดลบเหลี่ยมข้างบนเป็นกรอบเหมือนกันทุก ๆ วัด แต่บางวัดเรียบร้อยงดงามมากกว่าวัดอื่น เขาจึงเรียกไว้ว่าวัดกำแพงงาม วัดหนึ่ง ๆ ไม่มีอาณาเขตเล็กย่อมกว้างใหญ่เหมือนอย่างเมืองเก่า ๆ ทั้งปวง แต่ไม่

มีเวลาที่จะแวะดูได้ และไม่สู้จะมีสิ่งสำคัญที่จะดูนัก วัดเหล่านี้จะต้องเป็นเจ้าแผ่นดินที่มีอานุภาพมากได้ปกครองบ้านเมืองอยู่ในที่นั้นจึงอาจจะสร้างให้สำเร็จได้ ไม่ใช่วัดซึ่งจะไปสร้างไว้นอกพระนครฤๅจะสร้างไว้ในหัวเมือง ซึ่งเสด็จประพาสเป็นครั้งเป็นคราว คงต้องเป็นเจ้าปกครองพระนครอันตั้งอยู่ในที่นั้น เมื่อเทียบดูกับผู้ซึ่งจะได้เป็นเจ้าของพระมหามณีรัตนปฏิมากร กับทั้งกาลเวลา จึงเห็นว่าพระแก้วคงจะได้อยู่ในวัดใดวัดหนึ่งที่เมืองเก่านั้น

เทวสถานที่ได้ไปเห็นเป็นฐานทักษิณชั้นล่างร่วมกัน ที่ไว้เทวรูปคงจะเป็นยอด มีชานเสมอพื้นทักษิณล่างเห็นจะเป็นโรงพิธี ลักษณะเดียวกันกับศาลพระกาฬที่เมืองลพบุรี เทวสถานนี้เป็นที่ไว้รูปพระอิศวรซึ่งชาวเยอรมันผู้หนึ่งได้พาไปและติดตามได้มาไว้ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์วังหน้าจนทุกวันนี้นั้น เดี๋ยวนี้เหลืออยู่แต่รูปพระนารายณ์และพระอุมา ซึ่งหล่อลวดลายเหมือนกันกับพระอิศวรแต่ย่อมกว่า ไม่มีพระเศียรทั้งคู่เห็นจะมีผู้พาไปเสียแล้ว กับเหลือเทวรูปเล็กน้อยอยู่อีกเทวสถานนี้อยู่ในกำแพงเมือง น่าจะมีอยู่ในป่าอีกฤๅประการใด เมืองชั้นหลังนี้เห็นจะถือพุทธศาสนามากกว่าพระอิศวรพระนารายณ์ ถ้าเทียบกับวัดแล้วเทวสถานดูทำโดยเลวไม่ได้ไม่สมกับเทวรูปที่งามเห็นปานนั้น

วันที่ ๒๕ มาอยู่ที่กำแพงเพชรนี้ฝนตกทุกวัน ถึงไม่มากก็โปรยปรายอยู่เสมอ เวลาจะไปเที่ยวก็ไปเที่ยวทั้งฝน ถึงฝนไม่ตกก็มีครึ้มช่วยแรงช่างให้ถ่ายรูปยากขึ้น น้ำขึ้นทุกวันแต่วันละน้อย วันนี้ลงเรือข้ามฟากขึ้นไปคลองสวนหมากซึ่งอยู่ฝั่งตะวันตก คลองนี้เป็นคลองใหญ่อยู่ น้ำใสไหลเชี่ยวเพราะเป็นน้ำมาแต่ห้วย พอเข้าคลองไปหน่อย

หนึ่งมีคลองแยกเรียกว่าแม่พล้อ ไปโดยทางเรือ ๓ วันจึงถึงป่าไม้ขอนสัก แต่มีหลักตอมากต้องไปเรือชะล่า พวกป่าไม้เขาเดินบกไปทางวันเดียวถึงป่าไม้ ๆ ตำบลนี้พะโป๊กะเหรี่ยงคนในบังคับอังกฤษ ซึ่งได้เข้ามามีภรรยาไทยอยู่ช้านานมาแล้วเป็นผู้รับทำ เรือแม่ปะเข้าไปได้จนถึงบ้านพะโป๊ มีบ้านเรือนราษฎรอยู่บ้าง เข้าไปเพียงบ้านพะโป๊แล้วออกมาจอดกินข้าวกลางวันที่หาดกลางแม่น้ำ คลองสวนหมากนี้มาจนแผ่นดินประจุบันนี้ ยังถือว่าเป็นที่ดุร้ายมาก ข้าหลวงขุนลองราชการถึงกำชับกันไม่ให้เหลียวหน้าไปทางคลองสวนหมาก ให้เหลียวเสียข้างฝั่งตะวันออกหาไม่จะจับไข้ ความจริงไข้เจ็บก็ชุกชุม แต่เงินไม่ห้ามสิ่งใดได้ เมื่อทำป่าไม้ขึ้นในที่นั้นพวกลาวที่อยู่ฝั่งตะวันออกตรงหน้าเมืองเก่าก็ข้ามไปอยู่ จนเป็นหมู่บ้านขึ้น ไข้นั้นก็ซาไป

กินข้าวกลางวันแล้วขึ้นที่วัดพระธาตุซึ่งแซพอผู้มีชื่อว่าพญาตะก่าพี่พะโป๊เป็นผู้ขออนุญาตปฏิสังขรณ์พระเจดีย์แล้วพะโป๊ทำต่อมา บัดนี้แล้วสำเร็จถึงยกฉัตรซึ่งไปทำมาแต่เมืองมะระแหม่ง แต่ฐานด้านหลังเห็นถือปูนยังไม่สำเร็จ เรื่องราวของพระธาตุองค์นี้ว่า ปีระกาเอกศกจุลศักราช ๑๒๑๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นมาเยี่ยมญาติที่เมืองกำแพงเพชร ได้อ่านคำจารึกเป็นอักษรไทยโบราณอันมีอยู่ที่วัดเสด็จได้ความว่าพระยาศรีธรรมาโศกราช (เห็นจะไม่ได้หมายความว่าเมืองปาตลีบุตร คงจะเป็นศรีธรรมาโศกราชเจ้าเมืองสุโขทัย คนเดียวกับที่สร้างรูปพระอิศวร ซึ่งฝรั่งลัก) มีใจศรัทธาไปเชิญพระธาตุมาจากลังกา แล้วให้สร้างพระเจดีย์ ๘๔๐๐๐ บรรจุไว้ตามฝั่งน้ำปิงพระฤๅษีทั้งปวงจะตอบความอุปการะของพระยาศรีธรรมาโศกราชจึงได้สร้างพระพิมพ์ถวายบรรจุไว้ในพระเจดีย์ด้วยกัน ที่ตรงเมือง

กำแพงเพชรข้ามมีพระธาตุอยู่ในที่นั้น จึงได้ลงมือค้นถางป่าเข้าไป พบพระเจดีย์ ๓ องค์ รูปพรรณอย่างเดียวกันกับที่วังพระธาตุ ใหญ่องค์ ๑ เล็ก ๒ องค์ ชำรุดทรุดโทรมมาก เมื่อพญาตะก่ามาขออนุญาตต่อผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร จะสร้างรวม ๓ องค์เป็นองค์เดียว จึงได้รื้อพระเจดีย์นั้นลง ได้ลานเงินอธิบายเรื่องราวและบอกวิธีบูชาไว้ พวกชาวกำแพงเพชรจึงได้นับถือพระพิมพ์นั้นเป็นอันมาก ศิลาจารึกนั้นได้นำลงไปกรุงเทพฯ พระเจดีย์ที่ก่อขึ้นมาใหม่จึงได้ทำเป็นรูปเจดีย์มอญ ทรวดทรงสัณฐานเขาก็งามอยู่ แต่พระในวัดนั้นเป็นสองพวก ๆ หนึ่งเป็นพระครูเจ้าคณะรอง พวกหนึ่งเป็นพระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอพรานกระต่าย ในการรับเสด็จครั้งนี้ถึงตั้งเครื่องบูชาคนละแห่ง นอกจากพระเจดีย์แล้วไม่มีอะไรที่จะดู ได้กลับจากที่นั้นข้ามมาขึ้นที่โรงตำรวจภูธรท้ายตลาดเมืองใหม่ เดินดูบ้านเมืองที่กำแพงเพชรใหม่นี้มีถนนเป็น ๒ สายเรียงยาวไปตามลำน้ำ ถนนสายนอกเป็นถนนเก่า ถนนสายในเป็นถนนตัดใหม่งามดีอยู่ น้ำไม่ท่วมทั้ง ๒ ถนน สายในได้ให้ชื่อถนนราชดำเนินตามลัทธิที่หัวเมืองมีถนนราชดำเนินสาย ๑ ทุกแห่ง บ้านเรือนคนก็มากอยู่เหมือนถนนบ้านหม้อกรุงเทพฯ แต่ก่อน ฤๅถนนบ้านหม้อเมืองเพชรบุรีเดี๋ยวนี้ ราษฎรที่เมืองกำแพงนี้ดูนับถือกลัวเกรงเจ้านายมาก แต่ไม่สู้กล้าเหมือนบ้านนอกซึ่งถ้าหากว่าฉันไปยืนแห่งใด คงจะมีผู้เข้ามาขอกราบให้ถึงดินหลาย ๆ สิบคนจนสิ้นเวลาที่ยืนอยู่ ที่นี่เป็นแต่หมอบกราบอยู่ไกล ๆ

วันที่ ๒๖ วันนี้แจกของพวกที่เลี้ยงวันแรก มีพวกเทือกเถากำแพงเป็นอันมาก ได้สังเกตว่าเมืองกำแพงนี้มีคนแก่ทั้งผู้หญิงผู้ชายมากกว่าที่อื่น ทั้งที่ชาวเมืองเองก็ยอมรับว่าไข้เจ็บชุกชุม มีท่านผู้หญิง

ทรัพย์ภรรยาพระยากำแพง (เกิด) ผู้หนึ่ง อายุถึง ๙๓ ปีแล้ว ยังเดินได้ไม่หลง ลูกสาวที่มาด้วยคนหนึ่งอายุ ๗๓ คนสุดท้องที่เคยเข้าไปรับราชการในวังอายุ ๖๕ มีหลานเหลนและเขาเรียกกันว่าโหลนซึ่งเป็นชั้นที่ ๕ อายุถึง ๑๓ ปีแล้ว รวมลูกหลานเหลนโหลนหมดด้วยกัน แต่ที่สืบตรงลงมาจากท่านผู้หญิงทรัพย์มีชีวิตอยู่บัดนี้ถึง ๑๑๑ คน ได้ถ่ายรูปไว้กับหลวงพิพิธอภัยบุตรพระยากำแพง (อ้น) ได้นำดาบฝักทองซึ่งพระยากำแพง (นุช) ทวดได้รับพระราชทานเป็นบำเหน็จเมื่อครั้งไปทัพแขกแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเป็นมรดกตกต่อมาในบุตรและหลานพระยากำแพง (นุช) อีก ๕ เจ้าเมือง จนภายหลังตกอยู่กับหลวงพิพิธอภัย เห็นว่าจะรักษาไว้ไม่ตลอดจึงเอามาให้ เมืองกำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมืองอย่างเมืองเหนือทั้งปวง จึงได้มอบดาบเล่มนี้ไว้ให้ใช้ทำพิธีไปพลาง แล้วลงเรือมาขึ้นท่าวัดเสด็จไปเยี่ยมพระครูเจ้าคณะใหญ่วัดคูยาง ที่วัดนี้มีคูใหญ่ซึ่งขังน้ำไว้ ปลูกหอไตรและกุฎีในนั้นบ้าง โบสถ์วิหารก็ก่อด้วยแลงแต่ชำรุดเสริมขึ้นด้วยอิฐไม่มีอัศจรรย์อันใด เวลาเที่ยงจึงได้ล่องเรือลงมา นอนที่วังนางร้าง ถึงเวลาทุ่มเศษ วันนี้สังเกตได้ว่าน้ำขึ้นมากกว่าเมื่อแรกถึงเมืองกำแพงเพชรเกือบ ๒ ศอก

ปากน้ำโพ มณฑลนครสวรรค์
วันที่ ๒๙ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง มกุฎราชกุมาร

เรื่องจดหมายรายทางต่อไปนี้เป็นเวลากลับซ้ำทางที่ไปนักว่าจะเขียนหนังสือสัก ๓ บรรทัดไปส่งให้ที่สเตชั่น พอให้เป็นอันกลับได้ถึงบางกอก บัดนี้กมามีเรื่องกร่อย ๆ ที่พอจะเล่าลงไว้ให้ได้อีก

วันที่ ๒๗ ไม่มีเรื่องอะไรเลยนอกจากออกเรือเช้า ๓ โมง แล้วมาหยุดกินข้าวที่ป่าริมตลิ่งฝั่งตะวันออก และหยุดถ่ายรูปพระอาทิตย์ตก พวกเราตีกรรเชียง แล้วเลยตีกรรเชียงลงมาคุ้งน้ำหนึ่งถึงบ้านแดน ซึ่งเป็นที่จะจอดนอนเวลาค่ำ บรรดาเรือกรรเชียงอะไรจะมาเบาเท่ากรรเชียงเรือแม่ปะเห็นจะไม่มีทั้งเราตีเรือเดินกว่าที่เขาตี เพราะเราไม่ได้ตีวันยังค่ำเหมือนเขา ถ้าทวนน้ำแล้วก็ลอยกลับลงไปนั่นเอง เห็นจะทานไว้ไม่อยู่

วันที่ ๒๘ ต้องรับแขกพวกราษฎรมาหารวมทั้งตาแสนปมซึ่งเห็นพายเรือตามมาแต่วานนี้ด้วย คราวนี้กลายเป็นรู้กันทั่วทั้งแม่น้ำว่าเรือประทุนเหลืองนั้นเป็นเรือที่นั่ง มีราษฎรลงเรือเล็ก ๆ พายตามเป็นอันมาก เมื่อถึงแห่งใดที่เคยแวะก็พากันมาประชุมอยู่ในที่นั้นแน่น ๆ ไป แวะกินข้าวกลางวันที่พลับพลาหัวดง ซึ่งเขาเตรียมจะให้มาแรมที่นั่น เวลาบ่ายโมง ๑ ยังวันเหลือเกิน จึงกำหนดเลื่อนที่จะลงมานอนยางเอน มาถึงที่เขาดินได้ยินเสียงมโหรีและพระสวดผู้คนเซ็งแซ่ เวลาก็ยังวัน จึงได้แวะขึ้นถ่ายรูปเขาดิน ซึ่งไม่ได้ตั้งใจจะขึ้นเขา แต่ครั้นไปถึงเห็นพระและราษฎรต้องการมากจึงได้ขึ้นไปที่วัดให้เป็นที่พอใจ ไปพบเจ้าอธิการมีรูปร่างและอัธยาศัยดี ราษฎรพากันชักชวนให้เข้าไปดูในวัด เจ้าอธิการว่าสร้างศาลาค้างไว้ไม่มีเครื่องมุง จึงได้ตกลงยอมเข้าไป ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยต้นไม้ใหญ่ร่มชิด พื้นวัดราบเตียนสะอาด กว้างประมาณสัก ๓ เส้น ยาวสัก ๔ เส้น เครื่องปลูกสร้างก็ไว้ห่าง ๆ กัน ได้ให้เงินช่วยในการศาลานั้น ๑๐๐ บาท แล้วคิดจะกลับลงเรือ มีตาแก่ ๆ เถ้า ๆ มาชวนให้ไปดูพระอุโบสถ ครั้นยอมไปดู จึงได้เห็นว่ามีบันไดก่ออิฐถือปูน พระอุโบสถนั้นอยู่บนเขาอีกยอด

หนึ่งจะเตียกว่าเขาบวชนาคสักหน่อยหนึ่ง โบสถ์เป็นศาลาหลังใหญ่ ๆ ไม่มีฝาและพระเจดีย์องค์หนึ่ง รักษาเรียบร้อยบริบูรณ์ไม่ชำรุด หลังพระอุโบสถนั้นเห็นพื้นภูมิประเทศได้ไกลดี หลังเขาเป็นบึงใหญ่ เข้าใจว่าเป็นบึงลำเดียวกันกับบ้านหูกวาง น้ำขังอยู่แต่กะบิชนิดเต็ม แล ไปจนสุดขอบทุ่งจึงเห็นเขาหลวง เมืองนครสวรรค์ตั้งอยู่เป็นขอบ วัดนี้ว่าพระครูหวาสร้างขึ้นได้ ๘๐ ปีมาแล้ว ชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นตำบลที่พวกคนลับแลอยู่ เล่ากันเป็นจริงเป็นจัง ว่าเคยได้ยินเสียงพิณพาทย์เสียงฆ้องที่เพราะเกินสามัญ ได้ยินโห่ร้องเกรียวกราวโห่กันในบึงหลังเขา ขึ้นไปดูไม่เห็นอะไร เลยไปจนถึงเห็นกระทงที่บรรจุอาหารบริโภคทิ้งเกลื่อนกลาดอยู่ รับเป็นพยานกันเรื่อยไปทั้งแก่ทั้งหนุ่ม ว่าจนกระทั่งเวลาเสด็จขึ้นไปเหนือทางแควใหญ่ก็ยังได้ยิน แต่เดี๋ยวนี้จำหน่ายว่าเขาพากันขึ้นไปอยู่เขาหลวง เมืองชัยนาท มีผู้ชักชวนจะให้เห็นคนรู้ไม่ยอมเห็น มีทางเดินไปตามสันเขา ถึงยอดหน้าที่แลเห็นจากแม่น้ำมีวิหารเล็ก ๆ ตั้งพระพุทธรูปมีที่บังคนอาศัยเช่นเป็นเชิงเขามอและกระถางต้นไม้ล้วนหมดจดดี กลับลงทางข้างริมน้ำไปที่วัด เจ้าอธิการถามว่าทูลกระหม่อมติดขึ้นมาฤๅไม่ ครั้นได้ความว่ามี ยังถามหาว่าองค์ไหนสมเด็จพระบรมโอรสต้องการตัวเธอมาก ภายหลังจึงขยายออกมาว่าจะให้แหวนพิรอด ได้แจกแหวนพิรอดให้เจ้านายที่มาคนละวง ลักษณะอันเดียวกันกับแหวนเจ้าอธิการม่วง วัดเดิมซึ่งเป็นคนโปรดทูลกระหม่อม แต่ถักด้วยด้ายทำเรียบร้อยดี ตามความสังเกตเห็นจะเป็นที่คนนับถือและเป็นคนมีอภินิหารในทางเป็นสมภาร จึงรักษาวัดดีนัก คิดว่าฉัตรมงคลเห็นจะพอนิมนต์ได้ ชื่อเจ้าอธิการนี้ชื่อเอี่ยงไม่แก่ขนาดกลางคน ขากลับลงทางสะพานซึ่งทำไว้

พ้นหาดชั้นในออกไปเป็นสะพานยาว เพราะที่นี่เป็นที่หาดตื้นขึ้นลงยาก ต้องลงเรือเล็ก พวกราษฎรหญิงชายเด็กผู้ใหญ่พากันลงน้ำมาเข็นเรือเกรียวกราวไล่ผีพายออกเสียหมด จนมาถึงเรือใหญ่ยังเข้าเข็นเรือใหญ่ต่อไปอีก จนเด็ก ๆ น้ำท่วมถึงคอต้องไล่ยังไม่ใคร่จะวาง ล่องลงมาถึงยางเอนเวลาพอพลบ

(พรุ่งนี้จะต่ออีก)

วันที่ ๒๙ เช้าก่อนจะออกเรือมีพวกชาวบ้านมาหา ในหมู่คนที่มามียายอิ่มผู้ซึ่งได้ไปขึ้นเรือนเมื่อวันแรกออกจากนครสวรรค์ กับลูกสาวมาอยู่ด้วย ออกไปหาไม่รู้จักเลยทีเดียว ได้ถามว่าพระยาโบราณไปหาที่บ้านฤๅ ตอบว่าท่านว่าท่านเป็นพระยาโบราณ แต่จะเป็นผู้ใดไม่ทราบ ถามต่อไปถึงที่ได้พูดจากันวันนั้นเรื่องจะพาเข้าเฝ้าก็วนเวียนอยู่แต่ว่าท่านว่าท่านเป็นพระยาโบราณท่านจะพาเข้าเฝ้าอย่างไรแน่ก็ไม่ทราบ จึงถามว่าแกไม่เชื่อฤๅว่าพระยาโบราณ ก็อิดเอื้อนครั้นซักเข้าหนักบอกว่าชาวบ้านเขาว่าไม่ใช่ ถามว่าเขาว่าใครก็อิดเอื้อนอีก จึงบอกออกมาว่าเขาว่าพระเจ้าอยู่หัว ถามว่าแกนึกอย่างไร บอกว่านึกเสียว ๆ ใจอยู่แต่แรกแล้ว พอเขาบอกเข้าเช่นนั้นนอนไม่หลับ ให้ปั่นป่วนใจไป จึงอยากมาเฝ้า ถามว่าแกจำได้ฤๅว่ารูปร่างพระเจ้าอยู่หัวนะอย่างไร บอกว่าจำได้รูปร่างท่านผอม ๆ สูง ๆ ผิวคล้ำ ถามว่าข้าไปกับพระยาโบราณวันนั้นจำได้ฤๅไม่ ยายแม่บอกว่าไม่ได้สังเกตเลย หันไปถามลูกสาว ๆ หัวร่อบอกว่าท่านไปด้วยกัน จึงถามว่าถ้าข้าจะบอกว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัวแกจะเชื่อฤๅไม่เชื่อนั่งแลดูตาลูกแล้วก็จ้องดู สักครู่หนึ่งลุกขึ้นนั่งยอง ๆ ปูผ้าลงจะกราบ

ชวนลูกว่าแน่ละลูกกราบเถอะ ต่างคนต่างปูผ้าลงกราบอย่างกราบพระ ๓ ครั้ง ได้ให้แหวนเนื่องประดับเพชรพลอยที่ซื้อที่คลองเมืองทำขวัญคนละวง เพราะแกถูกอำพรางให้ต้องร้อนอกร้อนใจ ออกเรือเวลา ๓ โมงเช้า พอ ๕ โมงก็ถึงที่จอดเรือ ซึ่งเขาจัดไว้ใหม่ใต้สเตชั่นรถไฟ เวลาบ่ายลงเรือขึ้นไปเที่ยวเหนือน้ำในแควใหญ่ แต่ไม่ทันไปถึงไหนมีพายุและฝนตก ต้องกลับ

มีความเสียดายที่เกิดเหตุขึ้นเรื่องหนึ่ง คือทหารราบเมืองนครสวรรค์ชื่อวิม ตามขึ้นไปรักษาการที่เมืองกำแพงเพชร จอดอยู่ฝั่งตะวันตก อ้ายวิมอยู่ยามในเรือสัดอ ทหารข้ามฟากมาฝั่งตะวันออกคอยจะตามไปเที่ยว อ้ายวิมบ่นว่าหิวข้าวขอให้นายสิบเรียกทหารมาเปลี่ยน นายสิบตอบว่ายังไม่มีตัวทหารจะเปลี่ยนให้รอไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วตัวโผล่ชยาบออกมา อ้ายวิมเอาดาบปลายปืนแทงรักแร้ถึงราวนม ตกน้ำลงขาดใจตาย ได้ให้คุมตัวลงมาตั้งศาลทหารพิจารณาที่มณฑล ปรึกษาให้ประหารชีวิต ได้สั่งให้ประหารชีวิตเพราะเห็นว่าอ้ายวิมทำร้ายนายทหารซึ่งบังคับตรงตัว และอยู่ในระหว่างประจำราชการ เพื่อจะให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ทหารซึ่งได้ตั้งขึ้นใหม่เป็นอันมาก แต่อ้ายวิมผู้นี้ไม่ได้เป็นคนเสียจริตฤๅเกะกะอย่างใด ไม่ได้เคยรับโทษในหมู่ในกองแต่สักครั้งหนึ่งเลย พึ่งมาบันดาลโทสะขึ้นในครั้งนี้เป็นที่เสียใจที่ต้องลงโทษแรงดังนี้ แต่เป็นการจำเป็นเพราะการภายหน้ายังมาก

เวลาค่ำในแม่น้ำตามไฟตามเรือแพสว่าง และมีเรือขายของครึกครื้นดี ขอจบความลงในที่สุดว่าเมืองเหนือในฤดูนี้ อาหารอย่างดีนั้นคือแตงไทยน้ำกะทิ ได้กินทั้งเช้าทั้งเย็นทุกวันเป็นอาหารอันบริโภคทั่วไปตลอดลำน้ำ พรุ่งนี้จะขึ้นรถไฟไปกินข้าวกลางวันที่ลพบุรี ถึงกรุงเทพฯ เวลาบ่าย ๕ โมง.

เรื่อง ท้าวหิรันยพนาสูร

เดิมเมื่อปี ร.ศ. ๑๒๕ เสด็จพระราชดำเนิน(๑) ประพาสมณฑลพายัพ เมื่อจะออกเดินทางจากอุตรดิตถ์ไปในทางป่า เวลานั้นผู้ที่ตามเสด็จพระราชดำเนินพากันมีความหวาดหวั่น เพราะเกรงกลัวความไข้และภยันตรายต่าง ๆ ซึ่งจะพึงมีมาได้ในกลางทางป่า จึ่งได้ทรงพระกรุณาดำรัสชี้แจงว่า ธรรมดาเจ้าใหญ่นายโตจะเสด็จแห่งใด ๆ ก็ดีคงจะมีทั้งเทวดาและปีศาจฤๅอสูรอันเป็นสัมมาทิฐิ คอยติดตามป้องกันภยันตรายทั้งปวง มิให้มากล้ำกรายพระองค์และบริพารผู้โดยเสด็จได้ ถึงในการเสด็จครั้งนี้ก็มีเหมือนกันอย่าให้ผู้หนึ่งผู้ใดมีความวิตกไปเลย ต่อนั้นไปมีผู้ที่ได้ตามเสด็จผู้ ๑ กล่าวว่าฝันเห็นชายผู้ ๑ รูปร่างล่ำสันใหญ่โต ได้บอกกับผู้ที่ฝันนั้นว่า ตนชื่อหิรันย์เป็นอสูรชาวป่า เป็นผู้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ ในครั้งนี้จะมาตามเสด็จพระราชดำเนินไปในกระบวน เพื่อคอยดูแลระวังมิให้ภยันตรายทั้งปวงอันจะพึงบังเกิดมีขึ้นได้ในระยะทางกลางป่านั้น มากล้ำกรายพระองค์ฤๅราชบริพารได้ ครั้นทรงทราบความเช่นนั้น จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้จัดธูปเทียนและเครื่องโภชนาหารไปเซ่นที่ในป่าริมพลับพลา และเวลาเสวยค่ำทุก ๆ วันก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แบ่งพระกระยาหารจากเครื่องไปตั้งเซ่นเสมอ

ภายหลังคราวที่เสด็จพระราชดำเนินประพาสมณฑลพายัพนั้น แม้จะเสด็จพระราชดำเนินไปแห่งใด ก่อนที่จะเสด็จจากกรุงเทพ ฯ

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชบริพารก็ได้เคยพร้อมกันน้อมใจเชิญหิรันยอสูรให้ตามเสด็จด้วย และโดยมากเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปโดยสวัสดิภาพแล้ว ก็พากันกล่าวว่า เพราะหิรันย์ตามเสด็จไปด้วย บางคราวบางสมัยเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ในหัวเมืองถึงกับได้มีผู้อ้างว่าแลเห็นรูปคนร่างกายใหญ่ล่ำสัน ยืนฤๅนั่งอยู่ใต้ต้นไม้ใกล้ๆ ที่ประทับ และอ้างว่าได้แลเห็นพร้อมๆ กันหลายๆ คนก็มี การที่มีผู้นิยมเชื่อถือในหิรันย์เช่นนั้นมิใช่แต่เฉพาะในหมู่ผู้ที่เป็นราชบริพารที่ตามเสด็จไปในกระบวน ทั้งข้าราชการฝ่ายเทศาภิบาลก็พลอยนิยมเชื่อถือไปด้วย การที่มีผู้เชื่อถือเช่นนี้ จะมีมูลหรือไม่อย่างใดก็ดี ทรงพระราชดำริว่า ธรรมดาคนโดยมากยังละเว้นความประสงค์ที่จะหาเทวดาฤๅมนุษย์เป็นที่พึ่งคุ้มเกรงภยันตรายต่างๆ นั้นมิได้ขาดทีเดียว เมื่อมีที่นิยมยึดเหนี่ยวอยู่เช่นหิรันยอสูรนี้เป็นต้น ก็มักจะทำให้เป็นที่อุ่นใจการที่จะเดินทางไปในที่ถิ่นกันดาร ถ้าแม้ใจดีอยู่แล้วก็มักจะไม่ใคร่เป็นอันตราย เมื่อทรงพระราชดำริดังนี้ จึงได้ทรงตกลงคงเซ่นหิรันยอสูรต่อมา คือให้แบ่งพระกระยาหารเสวยจากเครื่องอย่างเช่นที่เคยทำมาแล้วครั้งเสด็จมณฑลพายัพนั้น เป็นธรรมเนียมต่อมาจนกาลบัดนี้

ครั้นปี ร.ศ. ๑๒๙ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงคำนึงถึงหิรันยอสูรซึ่งนิยมกันว่าได้เคยตามเสด็จพระราชดำเนินมาหลายแห่งหน การเสด็จพระราชดำเนินในแห่งใดๆ ก็ได้เป็นไปโดยสวัสดิภาพและเป็นที่อุ่นใจแห่งราชบริพารทั่วไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ช่างหล่อรูปหิรันยอสูรด้วยทองสัมฤทธิ์แล้วเสร็จบริบูรณ์ในเดือนเมษายน ร.ศ. ๑๓๐ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องสังเวยเซ่นสรวงตามสมควรแล้ว ขอเชิญหิรันยอสูรเข้าสิง

สถิตในรูปสัมฤทธิ์นี้ และทรงขนานนามพระราชทานใหม่ว่า ท้าวหิรันยพนาสูร มีชฎาเทริดอย่างไทยโบราณและไม้เท้าเป็นเครื่องประดับยศสืบไป.

(คัดจากเอกสาร ร. ๖ ที่ ๑–๑๖/๓๗ เรื่อง แผนกของโบราณและพระราชวิจารณ์)

คำประกาศสังเวย

ข้าพระพุทธเจ้าผู้รับพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทขอประกาศแก่อารักขเทพยดา ซึ่งจะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โปรดกระหม่อมให้อาราธนามารับพลีกรรม แลสิงสถิตในรูปนี้ ด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ เอกอัครมหาบุรุษบรมนราธิราช พินิตประชานาถมหาสมมตวงศ์อดิศัยพงศ์วิมลรัตน์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิ ราชสังกาศปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตรพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า เมื่อครั้งยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ เสด็จพระราชดำเนินประพาสมณฑลพายัพ เมื่อจะออกเดินทางจากเมืองอุตรดิตถ์ไปในทางป่า เวลานั้นผู้ตามเสด็จพระราชดำเนินมีความหวาดหวั่นเพราะเกรงกลัวความไข้และภยันตรายต่าง ๆ ซึ่งจะพึงมีมาได้ในกลางทางป่า จึงได้ทรงพระกรุณาดำรัสชี้แจงว่าธรรมดาเจ้าใหญ่นายโตจะเสด็จแห่งใด ๆ ก็ดี คงจะมีทั้งเทวดาและปีศาจหรืออสูรอันเป็นสัมมาทิฐิ คอยติดตามป้องกันภยันตรายทั้งปวง มิให้มากล้ำกรายพระองค์ และบริพารผู้โดยเสด็จได้ ถึงในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสครั้งนี้ ก็มีผู้ป้องกันภยันตรายเหมือนกัน

อย่าให้ผู้หนึ่งผู้ใดมีความวิตกไปเลย ต่อนั้นไปมีผู้ที่ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินผู้หนึ่งกล่าวว่า นิมิตฝันเห็นชายผู้หนึ่งรูปร่างล่ำสันใหญ่โต ได้บอกแก่ผู้ที่ฝันนั้นว่าตนชื่อหิรันย์ เป็นอสูรชาวป่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ ในครั้งนี้จะมาตามเสด็จพระราชดำเนินไปในกระบวนเพื่อคอยดูแลระวัง มิให้ภยันตรายทั้งปวงอันจะพึงบังเกิดมีขึ้นได้ในระยะทางกลางป่านั้น มากล้ำกรายพระองค์หรือราชบริพารได้ ครั้นทรงทราบความเช่นนั้น จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้จัดธูปเทียนและเครื่องโภชนาหารไปเซ่นสังเวยที่ในป่าริมพลับพลา และเวลาเสวยค่ำทุก ๆ วันก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้แบ่งพระกระยาหารจากเครื่องต้นไปเซ่นสรวงเสมอ ภายหลังคราวที่เสด็จพระราชดำเนินประพาสมณฑลพายัพนั้น แม้จะเสด็จพระราชดำเนินไปแห่งใด ก่อนที่จะเสด็จจากกรุงเทพมหานคร ราชบริพารก็ได้เคยพร้อมกันน้อมใจเชิญหิรันยอสูรให้ตามเสด็จด้วย และโดยมากเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปโดยสวัสดิภาพแล้ว ก็พากันกล่าวว่าเพราะหิรันยอสูรตามเสด็จไปด้วย บางคราวบางสมัย เมื่อเสด็จประทับอยู่ในหัวเมือง ถึงกับได้มีผู้อ้างว่าแลเห็นรูปคนร่างกายใหญ่ล่ำสันยืนฤๅนั่งอยู่ใต้ต้นไม้ใกล้ ๆ ที่ประทับ และอ้างว่าได้เห็นพร้อม ๆ กันหลาย ๆ คนก็มี การที่มีผู้นิยมเชื่อถือในหิรันยอสูรเช่นนั้น มิใช่แต่เฉพาะในหมู่ผู้ที่เป็นราชบริพารที่ตามเสด็จไปในกระบวน ทั้งข้าราชการฝ่ายเทศาภิบาลก็พลอยนิยมเชื่อถือไปด้วย การที่มีผู้เชื่อถือเช่นนี้ จะมีมูลฤๅไม่อย่างไรก็ดี ทรงพระราชดำริว่าเป็นธรรมดาคนโดยมากยังละเว้นความประสงค์ ที่จะ

หาเทวดาฤาอมนุษย์ เป็นที่พึ่งคุ้มกันภยันตรายต่าง ๆ นั้น มิได้ขาดที่เดียว เมื่อมีที่นิยมยึดเหนี่ยวอยู่เช่นหิรันยอสูรนี้เป็นต้น ก็มักจะทำให้เป็นที่อุ่นใจ การที่จะเดินทางไปในที่ถิ่นกันดารถ้าแม้ใจดีอยู่แล้ว ก็มักจะไม่ใคร่เป็นอันตราย เมื่อทรงพระราชดำริดังนี้ จึงได้ทรงตกลงคงเซ่นสังเวยหิรันยอสูรต่อมา คือ ให้แบ่งพระกระยาหารเสวยจากเครื่องอย่างเช่นที่เคยทำมาแล้วครั้งเสด็จมณฑลพายัพ เป็นธรรมเนียมต่อมาจนกาลบัดนี้

ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ แล้วทรงคำนึงถึงหิรันยอสูร ซึ่งนิยมกันว่าได้เคยตามเสด็จพระราชดำเนินมาหลายแห่งหน การเสด็จพระราชดำเนินแห่งใด ๆ ก็ได้เป็นไปโดยสวัสดิภาพ และเป็นที่อุ่นใจแห่งราชบริพารทั่วไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ช่างหล่อรูปหิรันยอสูรด้วยทองสัมฤทธิ์แล้วเสร็จบริบูรณ์ในเดือนเมษายนรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องสังเวยเซ่นสรวงตามสมควร ขอเชิญหิรันยอสูรเข้าสิงสถิตในรูปสัมฤทธินี้ และทรงขนานนามพระราชทานใหม่ว่า ท้าวหิรันยพนาสูร มีชฎาเทริดอย่างไทยโบราณ และไม้เท้าเป็นเครื่องประดับยศสืบไป ขอเชิญท้าวหิรันยพนาสูร รับเครื่องสังเวยสักการะอันโปรดให้แต่งตั้งเป็นอามิสพลี และทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลสุจริตธรรมในไตรทวารอันได้ทรงสั่งสมมานั้นเป็นธรรมพลี ขอจงได้รับส่วนพระราชกุศลและอนุโมทนา แล้วจงอภิบาลบำรุงรักษาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

เจ้าอยู่หัวเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสในทิศานุทิศใด ๆ ขอให้ทรงเกษมสำราญปราศจากโรคภัยพิบัติอุปัทวันตราย พร้อมทั้งราชบริพารทั้งปวง และให้ทรงพระเจริญพระชนมายุสุขสิริสวัสดิ์ สมบูรณ์ด้วยพระราชวรฤทธิ์เดชานุภาพแผ่ไพศาล สรรพสิริสมบัติสวิญญาณอวิญญาณอันพิเศษต่าง ๆ จงมาเพิ่มพูนประดับพระบารมี ให้สำเร็จดังพระราชหฤทัยประสงค์ทุกประการเทอญ.

(คัดจากเอกสาร ร. ๖ ที่ ๑—๑๖/๓๗ เรื่อง แผนกของโบราณและพระราชวิจารณ์)

เรื่อง พระกระบี่ธุชครุฑพ่าห์ และพระแสงศรกำลังราม ที่ได้ใช้ในรัชกาลที่ ๖

เมื่อวันที่ ๑๓ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปสมโภชพระปฐมเจดีย์ และสมโภชพระราชมนเทียรที่พระที่นั่งสนามจันทร์ ราษฎรขุดได้แผ่นสัมฤทธิ์รูปกระบี่ ๑ รูป ครุฑ ๑ เป็นคู่กัน เป็นของประจำธงชัยกษัตริย์แต่โบราณ พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย

ครั้นเมื่อวันที่ ๑๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๙ ราษฎรชาวกิ่งตากคลี อำเภอพยุหคีรีแขวงเมืองนครสวรรค์ ไปพบศรเหล็ก เครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณ มีพร้อมทั้งคันศรสายและลูกศรซ่อนอยู่ในซอกศิลาบนไหล่เขาซอนเดื่อ พระยาศิริไชยบุรินทร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ นำลงมาทูลเกล้า ฯ ถวายประจวบพระฤกษ์จุดเทียนชัยพิธีตรุษ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระราชดำริด้วยเรื่องพระกระบี่ธุชครุฑพ่าห์และพระแสงศรกำลังรามนี้มาฉบับหนึ่ง ได้นำลงพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ โดยพระบรมราชานุญาต

(คัดจากหนังสือเทศาภิบาล เล่ม ๑๑ แผ่นที่ ๖๑ วันที่ ๗ เมษายน ร.ศ. ๑๓๐)

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๖ เดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๒๙

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยพระยาศิริไชยบุรินทร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ นำศรของโบราณมาส่งยังกระทรวงมหาดไทย เพื่อให้นำขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ข้าพระพุทธเจ้าได้ไล่เลียงเรื่องศรโบราณนี้ได้ความว่า เดิมอธิการรุ่งวัดหนองตานวลท้องที่กิ่งตากคลี อำเภอพยุหคีรี คุมคนกับช้างไปตั้งตัดไม้อยู่ในดงหนองคันไถ ครั้นเมื่อ ณ วันอังคารเดือนยี่ แรม ๓ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๙ อธิการรุ่งให้นายตี่กับเด็กแบนซึ่งเป็นศิษย์ไปเที่ยวหาใบตองกล้วยป่ามามวนบุหรี่ นายตี่กับเด็กแบนไปหาใบตองบนเขาชอนเดือถึงไหล่เขามีศิลา ๒ ก้อนอยู่เคียงกัน นายตี่แลเห็นศรษะนาคโผล่จากใบไม้ที่ร่วงสะสมอยู่ในซอกศิลา สำคัญว่าพระพุทธรูปจึงหยิบยกขึ้นมา เห็นเป็นศรทั้งคัน เด็กแบนค้นที่ซอกศิลาต่อไป ได้ลูกศรอีกลูก ๑ จึงนำมาถวายอธิการรุ่งอาจารย์ ในเวลานั้นขุนวิจารณ์พยุหพล ปลัดว่าการกิ่งอำเภอตากคลีกำลังเดินทางตรวจราชการ ได้ข่าวเรื่องศรนี้จึงไปขอดูแล้วรายงานขึ้นไปยังมณฑลนครสวรรค์ พระยาศิริไชยบุรินทร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ จึงได้พาอธิการรุ่งกับนายตี่ เด็กแบนพร้อมด้วยศรเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อจะทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูศร คันศรทำด้วยเหล็ก สายเหล็ก ศีรษะนาค หางนาค และเครื่องแต่งศรทำด้วยทองสัมฤทธิ์ ลูกศรแกนเหล็กหุ้มทองสัมฤทธิ์ ปลายเป็นรูปวชิระ ผิดกับลูกศรที่เคยเห็นมาแต่ก่อน หางนาคชำรุดไปหน่อยหนึ่ง กับปลอกศรขาดไปปลอก ๑ ถามนายตี่ได้ความว่า เมื่อได้ศรนี้มีครบบริบูรณ์ แต่เมื่อยกขึ้นสายศรผุขาด หางหลุดตกกระทบศิลาหักไปหน่อยหนึ่ง ปลอกก็หลุดออกมาปลอก ๑ นายตี่ได้เก็บชิ้นที่หักหลุดถวายอธิการรุ่งด้วย แต่เมื่อข่าวเรื่องได้ศรเลื่องลือ มีคนมาขอดูกันมากปลอกกับชิ้นปลายหางจึงหายไป ขุนวิจารณ์พยุหพลรับจะขึ้นไปสืบเสาะติดตามโดยเต็มกำลัง

ได้พิจารณาดูศรนี้ ไม่มีรอยจับกุมแห่งใด เพราะฉะนั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่ใช่ศรซึ่งสร้างขึ้นสำหรับเทวรูปถือ จะเป็นของสร้างขึ้นไว้เป็นวัตถุที่บูชา หรือสำหรับทำการพิธีแต่เฉพาะด้วยศรนี้มาแต่เดิม ฝีมือทำดีเป็นของโบราณจริงโดยไม่มีที่สงสัย

เครื่องทองสัมฤทธิ์ของโบราณซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เคยเห็นและเคยทราบเกล้าฯ ว่ามี ณ ที่ใดใด ยังไม่ปรากฏเลยว่าได้เคยพบหรือเคยมีศรเช่นนี้ ที่มาได้ในคราวนี้ไม่สามารถจะเห็นเป็นอย่างอื่น นอกจากว่าเป็นของวิเศษมาสู่พระบารมีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยอำนาจพระบรมราชบุญญาภินิหารเห็นเป็นมหัศจรรย์

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า **ดำรงราชานุภาพ**

พระราชหัตถเลขา ร. ๖

ที่ ๕๖/๕๙๙ พระที่นั่งปรีดิราชวโรทัย

วันที่ ๒๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙

ทูล กรมหลวงดำรงราชานุภาพ[๑]

ศรโบราณที่พระองค์ท่านได้นำมาให้ในวันนี้ ได้พิจารณาดูโดยละเอียดแล้วเห็นว่าเป็นของโบราณแท้ ทำด้วยฝีมืออันดีวิจิตรยิ่งนัก ทั้งปลายลูกศรที่เป็นรูปวชิระก็พึ่งจะเคยเห็นครั้งนี้เป็นครั้งแรก นึกดูก็ราวกับจะทำขึ้นสำหรับหม่อมฉัน จึงทำให้เป็นของต้องใจยิ่งขึ้น ทั้งพิจารณาดูไม่แลเห็นว่ามีรอยมือจับฤๅสิ่งใดที่จะส่อให้เห็นว่าจะได้ทำขึ้นสำหรับเทวรูปถือ จึงลงเนื้อเห็นด้วยกับท่านว่าศรนี้น่าจะได้สร้างขึ้นสำหรับใช้ในการพิธีอย่างใดอย่างหนึ่งตามลัทธิพราหมณ์ ถ้าแม้จะให้เดาก็จะว่าใช้ชุบน้ำทำน้ำมนต์ฤๅแช่งน้ำสาบานอย่างเช่นทำน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นต้น เมื่อมีความเห็นเช่นนี้ จึงเห็นว่าเป็นสิ่งที่สูงสมควรที่จะใช้เข้าพิธีได้ต่อไป จึงได้ให้ขึ้นวางบนเตียงมณฑลพิธีตรุษตั้งแต่วันนี้แล้ว และคงจะได้ใช้ในพิธีอื่น ๆ ต่อไปอีก

การที่ได้แผ่นสัมฤทธิ์รูปกระบี่ธุชครุฑพ่าห์จากนครไชยศรี ซึ่งได้ให้ประกอบเป็นธงกระบี่ธุชครุฑพ่าห์น้อยขึ้นแล้วนั้นอย่าง ๑ กับการที่ได้ศรนี้อีกอย่าง ๑ ทำให้หม่อมฉันรู้สึกปลื้มอิ่มใจเป็นอย่างยิ่ง รู้สึกว่าคล้าย ๆ ได้ช้างเผือก เป็นอันเข้าใจดีว่าพระราชหฤทัยพระราชาธิบดีแต่ก่อน ๆ มาท่านจะทรงรู้สึกอย่างไรเมื่อมีช้างเผือกมาสู่พระบารมี ตัวหม่อมฉันเองไม่ได้เคยหวังว่าจะได้ช้างเผือก เพราะรู้อยู่ว่านับวันนับจะหายากเข้าทุกที ได้เคยนึกเสียดายตะหงิด ๆ อยู่แล้ว ว่าจะมิเลย

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ไม่ได้สิ่งไรมาสู่บารมีบ้างเลยๆ นี่ก็นับว่าเป็นโชคดีเป็นบุญหนักหนา ที่ได้ของสำคัญ ๆ เช่นกระบี่ธุชครุฑพ่าห์และศรโบราณนี้มาภายในปีต้นแห่งรัชสมัย นับว่าเป็นสวัสดิมงคลแก่ตัวหม่อมฉันและพระบรมราชวงศ์จักรี ทั้งสยามรัฐสีมาประชาชนที่หม่อมฉันได้รับภาระเป็นผู้ทำนุบำรุงดูเหมือนมาเป็นเครื่องเตือนใจให้รู้สึกหน้าที่ของตน ที่จะต้องแผ่อาณาแก่ประชาชนทั้งหลายในสยามรัฐ และต้องทำนุบำรุงให้ชาติดำเนินไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ให้ราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุขทั่วกัน ให้ได้คงเป็นไทยอยู่จริงสมนามแห่งชาติเรานี้ชั่วกัลปาวสาน

จดหมายฉบับนี้ อนุญาตให้ท่านคัดลงพิมพ์ในหนังสือเทศาภิบาล เพื่อข้าราชการจะได้ทราบข้อความทั่วกัน และแม้ได้ทราบความในใจหม่อมฉันอยู่แล้ว ก็จะได้ตั้งใจอุตสาหะช่วยกันทำราชการเพื่อประโยชน์และเพื่อความสุขของประชาชนชาวสยามให้สมกับความที่ได้ไว้วางใจตั้งแต่งไว้ในตำแหน่งหน้าที่ราชการจงทุกตำแหน่งทั่วกัน

(พระบรมนามาภิไธย) **วชิราวุธ ป. ร.**

(คัดจากเอกสาร ร. ๖ ที่ ๑—๑๖/๓๗ เรื่อง แผนกของโบราณและพระราชวิจารณ์)

ธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์น้อย

และ

พระแสงศรกำลังราม

การพิธีและเครื่องหมายในพิธีที่เป็นสิริสวัสดิมงคลย่อมเป็นที่นิยมอยู่ด้วยกันทั่วโลก ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ตลอดมาจนกาลประจุบันนี้ อันในทวีปตะวันออกเช่นประเทศสยาม ซึ่งเคยนับถือศาสนาพราหมณ์มาแต่เดิม ย่อมนิยมว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระนารายณ์อวตารมาโปรดสัตวโลก มีเรื่องรามาวตารเป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินจึ่งทรงพระนามว่า พระรามาธิบดี ตั้งแต่โบราณกษัตริย์เนื่องมาถึงกรุงรัตน-โกสินทร์นี้ คงมีพระนามาภิไธยเป็นพระรามาธิบดีสืบมา การถวายพระนามเป็นพิเศษย่อมเกิดจากพระคุณสมบัติส่วนพระองค์ พระเจ้าแผ่นดินฤๅเนื่องมาทางพระพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนาไม่ได้ห้ามการถือลัทธิที่ประชาชนนับถือเป็นสวัสดิมงคลโดยสุจริตแห่งไตรทวารธรรมเนียมโบราณที่นับถือพระมหากษัตริย์เป็นพระนารายณ์อวตารจึ่งดำรงอยู่ในความนิยมแห่งประชาชน

ส่วนพระนารายณ์นั้น พราหมณ์นิยมว่า มีพระยาครุฑเป็นพาหนะ กระบี่เป็นบริวาร จึ่งเป็นพระราชประเพณีมาแต่โบราณกษัตริย์ใช้ธงกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์เป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศเชิญนำเสด็จพระราชดำเนินในงานพระราชสงคราม ฤๅในกระบวนพยุหยาตราและใช้เป็นเครื่องประดับในงานพระราชพิธีต่าง ๆ สืบมาจนกาลทุกวันนี้

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จำเดิมแต่ได้พระบรมราชาภิเษกแล้ว มีพระภิกษุสงฆ์น้อมนำของโบราณทำด้วยฝีมืออันดีวิจิตรยิ่งนักมาถวายเพิ่มพูนพระบารมีในปีต้นแห่งรัชสมัย คือ แผ่นสัมฤทธิ์รูปพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์ซึ่งพระกลั่นเจ้าอธิการวัดพระประโทนขุดได้ที่พระประโทน เป็นของโบราณครั้งพระปฐมเจดีย์ เป็นพระนครราชธานี พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม (ชม) ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลนครไชยศรี เป็นผู้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เวลาเสด็จพระราชดำเนินพระปฐมเจดีย์ในงานเฉลิมพระราชมนเทียรที่พระราชวังสนามจันทร์และสมโภชพระปฐมเจดีย์ ณ วันที่ ๑๓ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ทรงคิดเครื่องประกอบเป็นธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์น้อยขึ้น พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร (หม่อมราชวงศ์ปุ้ม) เป็นผู้จัดทำแล้วทันงานพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในวันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ซึ่งเป็นวันตั้งน้ำวงด้ายเริ่มการพระราชพิธี โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งราวไว้ข้างพระแท่นมณฑลสำหรับจะได้เชิญขึ้นผูกเสาพระแท่นมณฑลเข้าพระราชพิธีต่อไป พร้อมกับพระฤกษ์จุดเทียนไชย

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒๖ มีนาคม เวลาเช้าพระฤกษ์จุดเทียนไชย พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงนำศรเครื่องสัมฤทธิ์ศีรษะเป็นนาคราช ๓ เศียร มีสายและลูกพร้อมขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เป็นของพระรุ่งเจ้าอธิการวัดหนองตานวล ท้องที่กิ่งตากคลี อำเภอพยุหคีรีได้จากเขาชอนเดือพรมแดน

เมืองลพบุรี พระนครละโว้ เป็นฝีมือโบราณอันประณีตและไม่มีรอยมือจับหรือสิ่งใดที่จะส่อให้เห็นว่า จะได้ทำขึ้นสำหรับเทวรูปถือ จึงเห็นว่าศรนี่น่าจะได้สร้างขึ้นไว้สำหรับการพิธีตามลัทธิพราหมณ์เช่นใช้ชุบน้ำทำน้ำมนต์ฤๅแช่งน้ำสาบานอย่างทำน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นต้น ทั้งปลายลูกศรมีรูปวชิระ ประหนึ่งว่า ราวกับจะทำขึ้นไว้สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ เป็นสิ่งที่สูงสมควรจะเข้าพิธีได้ต่อไป ประจวบกับเวลาที่จะได้โปรดเกล้าฯ ให้เชิญธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์น้อยขึ้นผูกเสาพระแท่นมณฑล จึงทรงหลั่งน้ำพระมหาสังข์และทรงเจิมธงและศรโบราณแล้ว เจ้าพนักงานเชิญธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์น้อยขึ้นผูกเสาพระแท่นมณฑลด้านหน้า ธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์ใหญ่ของเดิมผูกเสาพระแท่นมณฑลด้านหลัง เชิญศรขึ้นวางในพระแท่นมณฑล พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ตั้งแต่เช้าวันนั้น และใช้ในพระราชพิธีอื่นต่อไป พระราชทานนามศรโบราณว่า "พระแสงศรกำลังราม" ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพัดครุฑงานรัชมงคลแก่พระรุ่งเจ้าอธิการ และพระราชทานเงินตราแก่ศิษย์เป็นบำเหน็จตามสมควร

การที่พระรุ่งได้ศรโบราณนี้ สอบสวนได้ความว่า เดิมเจ้าอธิการรุ่งวัดหนองตานวล ท้องที่กิ่งตากคลี อำเภอพยุหคีรี คุมคนกับช้างไปตั้งตัดไม้อยู่ในดงหนองคันไถ ครั้นเมื่อ ณ วันอังคาร เดือนยี่ แรม ๓ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๙ อธิการรุ่งให้นายตีกับเด็กแบนซึ่งเป็นศิษย์ไปเที่ยวหาใบตองกล้วยป่ามาวนบุหรี่ นายตีกับเด็กแบนซึ่งเป็นศิษย์ไปเที่ยวหาใบตองบนเขาซอนเดื่อ ถึงไหล่เขามีศิลา ๒ ก้อนอยู่เคียงกัน นายตีแลเห็นศีรษะนาคโผล่จากใบไม้ที่ร่วงสะสมอยู่ในซอก

ศิลา สำคัญว่าพระพุทธรูปจึงหยิบยกขึ้นมา เห็นเป็นศรทั้งคัน เด็กแบนค้นที่ซอกศิลาต่อไปได้ลูกศรอีกลูก ๑ จึงนำมาถวายอธิการรุ่งอาจารย์ ในเวลานั้นขุนวิจารณ์พยุหพล ปลัดว่าการกิ่งอำเภอตากคลีกำลังเดินทางตรวจราชการได้ข่าวเรื่องศรนี้จึงไปขอดูแล้วรายงานขึ้นไปยังมณฑลนครสวรรค์ พระยาศิริไชยบุรินทร์ (ศุข) ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครสวรรค์จึงได้พาอธิการรุ่งกับนายตี่เด็กแบนพร้อมด้วยศรเข้ายังกรุงเทพ ฯ เพื่อจะทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

ส่วนกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์(๑) ทรงคิดเครื่องประกอบและทำเป็นธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์น้อยขึ้นนั้น ธงพระกระบี่ธุชพื้นแดงเขียนรูปกระบี่ขาว ธงพระครุฑพ่าห์พื้นเหลืองเขียนรูปครุฑสีแดง ภายในธงแนบผ้าขาวลงยันต์และอักษรตามแบบธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์ของเดิม ซึ่งพระครูสุทธธรรมสมาจารวัดประดู่ได้ทำพิธีลงยันต์และอักษรที่วัดตูม ณ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา คันธงไม้ไชยพฤกษ์ ยอดหอกคร่ำทอง กาบธงผูกหางนกยูงเป็นรูปแพนสอดลงในแผ่นพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์ของโบราณนั้นเหมือนกันทั้งคู่

ครั้นเสร็จการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญธงพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์นั้นไปถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรสณวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อจะได้ทรงจารึกคาถาบนแผ่นสัมฤทธิ์ด้านหลังรูปพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

วันที่ ๓๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ เวลาเช้า ๔ โมง ๕๒ นาที ๕๖ วินาที ได้พระฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเทียนนมัสการพระพุทธชินสีห์ในพระอุโบสถแล้ว ทรงจุดเทียนทองเงินที่โต๊ะทองทรงจารึกคาถาที่ด้านหลังพระกระบี่ธุชและพระครุฑพ่าห์ พระสงฆ์ ๕ รูป มีพระอริยกระวี (เซ่ง) เป็นประธาน สวดชัยมงคล พราหมณ์เป่าสังข์ กรมพระแสงในขับไม้บัณเฑาะว์ เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรี โหรบูชาเทวดาที่ศาลเทวดาบูชาฤกษ์ อันตั้งอยู่หน้าพระอุโบสถ หลวงญาณปรีชา (ร้อง) กรมราชบัณฑิต เจริญรอยพระหัตถ์จารึกด้วยเหล็กจารต่อไป เสร็จแล้วพระมหาราชครูพิธีพราหมณ์ เจิมจุณธงพระกระบี่ธุช-พระครุฑพ่าห์เจ้าพนักงานเชิญธงกลับสู่พระบรมมหาราชวัง

การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงได้ของโบราณอันสำคัญเช่นพระกระบี่ธุชพระครุฑพ่าห์และพระแสงศรโบราณมาสู่พระบารมีภายในต้นปีแห่งรัชสมัยนี้ นับว่าเป็นสวัสดิมงคลแก่พระองค์และพระบรมราชวงศ์จักรีทั้งสยามรัฐสีมาประชาชนที่พระองค์ได้ทรงตั้งพระราชหฤทัย แผ่อาณาทะนุบำรุงให้ดำเนินไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น และได้รับความร่มเย็นเป็นสุขทั่วกันให้ได้คงเป็นไทยจริงสมนามแห่งชาติไทยชั่วกัลปาวสาน เหล่าข้าทูลละอองธุลีพระบาทได้แลเห็นพยานแห่งพระบรมบุญญาภินิหารปรากฏเป็นมหัศจรรย์ปานนี้ ย่อมเป็นที่เตือนใจให้อุตสาหะช่วยกันทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ เพื่อประโยชน์และความสุขของประชาชนชาวสยาม ให้สมกับความที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยตั้งแต่งไว้ในตำแหน่งหน้าที่ราชการจงทุกตำแหน่งทั่วกัน

(คัดจากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๘ หน้า ๓๗ วันที่ ๘ เมษายน ๑๓๐)

ประวัติพระอัฐิในหอพระนาค(๑)

การที่โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญพระอัฐิมาไว้ในหอพระนาคในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ จะมีมาแต่เดิมในรัชกาลที่ ๑ ฤๅมีขึ้นภายหลังครั้งคราวใด ไม่มีความปรากฏในหลักฐานแห่งใด ๆ แต่สังเกตตามพระนามพระอัฐิไม่มีครบพระนามพระเจ้าลูกเธอทุกรัชกาล มีบ้างขาดบ้างในชั้นที่สิ้นพระชนม์ก่อน ๆ แต่ในชั้นที่สิ้นพระชนม์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ มามีโดยมาก

บัดนี้จะกล่าวถึงผู้ที่มีพระอิสริยศักดิ์ สมควรที่จะประดิษฐานพระอัฐิไว้ในหอพระนาคนี้ก่อน ตามความสังเกตก็คือพระราชโอรสพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุก ๆ รัชกาล นอกจากที่พระอัฐิอยู่ในหอพระฤๅพระที่นั่งแล้ว ก็มีอิสริยศักดิ์ที่จะประดิษฐานในหอพระนาค แต่พระอัฐิที่เก็บไว้ในที่ต่าง ๆ ไม่ได้ไว้ในหอพระนาคต่อถึงกำหนดสดับปกรณ์สงกรานต์จึงเชิญมาตั้งสดับปกรณ์ที่หอพระ-นาคก็มีโดยมาก นอกจากพระราชโอรสพระราชธิดาของพระเจ้าอยู่หัวยังมีอีก คือ พระราชวงศ์ในชั้นต้น ซึ่งสืบเนื่องจากสมเด็จพระปฐมบรมมหาไปยกาธิบดี ก็มีหลายพระองค์ คือ กรมพระราชวังหลัง กรมหลวงนรินทรเทวี กรมหลวงจักรเจษฎา กรมขุนรามินทรสุดา กรมหมื่นนรินทรเทพ กรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์ มีมาแต่เดิม ภายหลังในรัชกาลปัตยุบันนี้ โปรดให้เชิญพระอัฐิ กรมหลวงเทพหริรักษ์ กรมขุนอนัคฆนารี กรมหลวงพิทักษ์มนตรี กรมขุนอิศรานุรักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสธิดาในสมเด็จกรมพระศรีสุดารักษ์จากหอพระในพระราชวังบวรมารวมไว้ด้วย แต่กรมหลวงธิเบศร

---

(๑) เข้าใจว่าเป็นพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมติอมรพันธ์ ยังมีลายพระหัตถ์แก้ไขต่อเติมความ ปรากฏอยู่ในต้นฉบับ

บดินทร์ กรมหลวงนรินทร์รณเรศ ซึ่งเป็นพระโอรสสมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี พระอนุชากรมพระราชวังหลังไม่ปรากฏว่ามีพระอัฐิในหอพระนาคแต่เดิมมา จะเป็นด้วยเหตุใดไม่ทราบ นอกจากนี้มีสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระโอรสกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ โปรดให้มารวมไว้ด้วยอย่างพระองค์เจ้าวังหลวง เพราะเป็นพระอุปัชฌายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระอัฐิเจ้านายวังหน้า นอกจากนี้ไม่ได้อยู่ในหอพระนาคเลย อยู่ที่หอพระวัดบวรสถานทั้งสิ้น อีกพวกหนึ่ง คือ พระโอรสธิดาในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ ซึ่งเป็นพระสัมพันธวงศ์เธอในรัชกาลปัตยุบันนี้ โปรดให้เชิญพระอัฐิมาไว้หอพระนาคด้วย คือ พระองค์เจ้ามงคลเลิศ พระองค์เจ้าชมชื่น พระองค์เจ้าพึ้นพงษ์ กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ กับกรมหมื่นปราบปรปักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสในสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์อีกองค์หนึ่ง โปรดให้เชิญพระอัฐิมาสดับปกรณ์ในหอพระนาคด้วย ก็นับว่าควรไว้ในหอพระนาคได้ ยังมีเจ้าคุณจอมมารดาสำลีอีกคนหนึ่งเป็นอัฐิที่ได้รับพระราชทานผ้าคู่สังกรานต์ในพวกราชินิกูล แต่พระอัฐิอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดให้เชิญมาตั้งบังสุกุล ไม่ใช่สำหรับเก็บไว้หอพระนาค กับพระอัฐิพระสังฆที่เป็นพระอุปัชฌายอาจารย์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่อื่นในพระบรมมหาราชวัง โปรดให้เชิญมาตั้งสดับปกรณ์ด้วยอีก ๓ รูป คือ สมเด็จพระสังฆราชศุข สมเด็จพระสังฆราชสาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารยขุน

ยังมีแปลกอีกผู้หนึ่งซึ่งไม่น่าจะอยู่ในหอพระนาคเลย คือ หม่อมเจ้าพิมเสน ปนอยู่กับพระอัฐิเจ้านาย สันนิษฐานความว่า หม่อมเจ้า

พิมเสนนี้ เคยเห็นจดหมายพระกระแสรัชกาลที่ ๔ ถามเจ้าหนูเจ้าพิมเสนว่า พระอัฐิในหอพระนั้นเป็นพระอัฐิพระชนกในสมเด็จกรมพระศรีสุริเยนทร์ฤๅพระอัฐิท่านทองซึ่งเป็นพระเชษฐาทรงสงสัยอยู่ เจ้าหนูเจ้าพิมเสนกราบทูลว่าไม่ใช่พระอัฐิท่านทอง เป็นพระอัฐิพระอัยกาเป็นแน่ ดังนี้จึงเห็นว่าคงจะเป็นหม่อมเจ้าในกรมหลวงพิทักษ์มนตรีฤๅกรมขุนอิศรานุรักษ์ ข้อที่อัฐิมาอยู่ในหอพระนาคน่าจะเป็นเพราะเกี่ยวเป็นพระญาติและคงจะทรงคุ้นเคยอย่างไร และจะไม่มีบุตรหลานที่จะรับไป จึงโปรดให้ฝากเก็บไว้ในหอพระนาคเข้าใจดังนี้ หม่อมเจ้าพิมเสนนี้จะเป็นหญิงฤๅชายไม่ทราบ

บัดนี้จะกล่าวถึงพระอัฐิที่มีอิสริยศักดิ์ควรอยู่ในหอพระนาคแต่ไม่ได้อยู่ ไปไว้ในที่ต่าง ๆ ถึงเวลาสดับปกรณ์สงกรานต์จึงเชิญมาเสร็จการพระราชกุศลแล้วส่งตามเดิม พระอัฐิเหล่านี้ไม่ได้มาไว้หอพระนาค เพราะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไว้ที่อื่นบ้าง เพราะพระโอรสธิดาฤๅพระภาดาภคินีและเจ้าจอมมารดา มีประสงค์จะรักษาไว้เอง ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตบ้าง ไม่บังคับให้จำเป็นต้องมาไว้หอพระนาค ต่อไม่มีผู้ใดรับไว้ จึงมาไว้หอพระนาค

บัดนี้จะกล่าวถึงจำนวนพระอัฐิที่มีผ้าฉลากสดับปกรณ์สงกรานต์ในหอพระนาคในเวลาที่ตรวจในต้นรัตนโกสินทร ศก ๑๒๙ มีจำนวน ๕๓ ที่อยู่ในหอพระนาค

พระราชวงศ์ชั้นต้น	๑๐
รัชกาลที่ ๑	๑๙
รัชกาลที่ ๒	๕๓
รัชกาลที่ ๓	๓๒

รัชกาลที่ ๔	๒๐
รัชกาลปัจจุบัน[๑]	๑
ในกรมพระราชวังรัชกาลที่ ๒	๑
พระสัมพันธวงศ์	๕
รวมจำนวนในหอพระนาค	๑๓๑

พระอัฐิอยู่ที่อื่น

รัชกาลที่ ๑	๑
รัชกาลที่ ๒	๓
รัชกาลที่ ๓	๑
รัชกาลที่ ๔	๖
รัชกาลปัจจุบัน[๑]	๑๒
พระวรวงศ์เธอ	๑
เจ้าคุณราชินิกูล	๑
พระสงฆ์	๓
รวมพระอัฐิอยู่ที่อื่น	๒๘

ไม่มีพระอัฐิ

รัชกาลที่ ๑	๗
รัชกาลที่ ๒	๑๑
รัชกาลที่ ๓	๔
รัชกาลที่ ๔	๓
รัชกาลปัจจุบัน	๑
รวมไม่มีพระอัฐิ	๒๖

---

(๑) หมายถึง รัชกาลที่ ๕

รวมจำนวนผ้าฉลากสดับปกรณ์สงกรานต์รัตนโกสินทร ศก ๑๒๙ [๔๓] เป็นผ้าฉลาก ๑๘๕ ผืน ได้จดรายพระนามไว้ด้วยแล้ว พระอัฐิไม่มีพระนาม เดาไม่ถูกว่าใคร ๓ อัฐิ หม่อมเจ้าพิมเสน ๑ ไม่มีผ้าฉลากสดับปกรณ์

บัดนี้จะกล่าวถึงภาชนะที่บรรจุพระอัฐิ ตามความเข้าใจว่าเมื่อแรกเก็บพระอัฐิก็บรรจุพระโกศทั้งสิ้น เป็นพระโกศทองบ้าง พระโกศกาไหล่บ้าง ตามที่จะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทาน เข้าใจว่าในชั้นแรก พระราชทานเพลิงองค์ใดก็โปรดให้ทำโกศพระอัฐิขึ้นใหม่ทุกคราว จะเป็นทองฤๅกาไหล่ก็แล้วแต่จะโปรด ครั้นกาลล่วงมานาน การที่ทำโกศใหม่เห็นจะไม่ใคร่ได้ทำ ใช้ถ่ายโกศเก่าเอาอัฐิเดิมลงโถแก้วฤๅถ้วยแก้ว เอาโกศไปบรรจุอัฐิใหม่เว้นแต่โกศทองจึงทำใหม่ ต่อมาโกศทองก็ดูเหมือนถูกถ่ายเหมือนกัน เมื่อเวลาผู้เรียบเรียงหนังสือนี้สังเกตได้ เห็นเวลาสดับปกรณ์สงกรานต์ที่หอพระนาคใช้โต๊ะจีนเทียบกันสองโต๊ะ ตั้งพระอัฐิโกศทองอยู่แถวหน้า รองไปก็โกศกาไหล่ หลัง ๆ ไปก็โถแก้วถ้วยแก้ว

ครั้นเมื่อปีมะเมียจัตวาศกจุลศักราช ๑๒๔๔ ร.ศ. ๑๐๑ [๑๕] โปรดให้มีการฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามและสมโภชพระนคร ในอภิลักขิตสมัยตั้งแต่สร้างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมาบรรจบรอบร้อยปี โปรดเกล้า ๆ ให้เจ้านายเป็นนายด้านทำการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามทั่วทั้งวัด กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประการเป็นนายด้านซ่อมหอพระนาค ย้ายพระนาคและพระอื่น ๆ ไปไว้วิหารยอดหมด หอพระนาคจัดสำหรับเก็บพระอัฐิอย่างเดียว กรมหลวง

เทวะวงศ์วโรประการให้จัดการทำชั้นแว่นฟ้าสำหรับตั้งพระอัฐิเวลาสดับปกรณ์ และทำตู้บานกระจกติดผนังด้านสกัดหลังสำหรับเก็บพระอัฐิ และให้พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการทำโกศตะกั่วถ่ายพระอัฐิที่อยู่ในโถแก้วถ้วยแก้วลงโกศตะกั่วทั้งหมด แล้วมีการพระราชกุศลเชิญพระอัฐิไปตั้งที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เลี้ยงพระสดับ-ปกรณ์ มีเทศนา แล้วเชิญพระอัฐิมาไว้หอพระนาคตามเดิม พระอัฐิโกศตะกั่วมีมาแต่ครั้งนั้น ส่วนการถ่ายนั้นก็ยังคงมีต่อมาแต่เป็นการถ่ายจากโกศทอง โกศกาไหล่ ลงโกศตะกั่ว โถแก้วและถ้วยแก้วเป็นอันเลิกไม่ใช้ตั้งแต่นั้นมา ครั้นมาในชั้นหลังนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ทำโกศใหม่เป็นพื้น เพราะฉะนั้นการถ่ายก็เบาบางไปไม่ใคร่จะมี ส่วนอัฐิหม่อมเจ้าพิมเสน แปลกอยู่คนหนึ่งนั้น ผู้แต่งหนังสือนี้ได้หาโกศหล่อทองเหลืองที่ขายในตลาดมาบรรจุไว้เพื่อให้แปลกกับพระองค์เจ้า

บัดนี้ จะว่าด้วยหลักฐานพระนามของพระอัฐิที่ทราบกัน โกศพระอัฐิบางพระโกศมีพระนามที่ฐานตรงหน้ากระดาน แต่น้อยพระโกศที่มีพระนาม ที่ไม่มีพระนามเลยเป็นอันมากจึงถ่ายกันได้ แต่คงจะเป็นธรรมเนียมที่จะจดพระนามบรรจุไว้ในพระโกศกับพระอัฐิ แต่ครั้นนานมาและเพราะถ่ายกันไปถ่ายกันมา ฉลากพระนามก็หายสูญไปโดยมาก ทราบว่าเมื่อถ่ายลงโกศตะกั่วจากโถแก้วถ้วยแก้วและเชิญมาสดับปกรณ์ที่พระอุโบสถนั้น สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้ทรงตรวจตราทำฉลากพระนามจารด้วยใบลานบรรจุไว้ทุกพระโกศ ฉลากใบลานนั้นยังเหลืออยู่จนบัดนี้โดยมาก และทรงทำบาญชีไว้ในสมุดดำด้วย บาญชีของสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์นี้ ได้อาศัยเป็นหลักฐานในการทำบาญชีครั้งนี้ การที่สมเด็จกรมพระยาบำราบ

ปรบักษ์ ทรงทำฉลากพระนามและบาญชีขึ้นนั้น ก็คงจะทรงอาศัยบาญชีเก่าและด้วยความที่ท่านทรงจำการเก่าได้ จึงทำได้เรียบร้อยเป็นหลักฐาน ผู้แต่งเรื่องนี้ได้ทำบาญชีในครั้งนี้ก็อาศัยบาญชีของสมเด็จกรมพระยาบำราบปรบักษ์ และความทรงจำที่ทราบการมาประกอบ จึงทำได้เรียบร้อยดังคราวก่อน พอนับว่าเป็นหลักฐานได้

บัดนี้ จะว่าด้วยวิธีสดับปกรณ์สงกรานต์ซึ่งเป็นคราวใหญ่ปีละครั้ง คือในวันเถลิงศก เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระอัฐิจากในตู้ออกมา และเชิญพระอัฐิจากที่ต่าง ๆ มารวมตั้งบนชั้นแว่นฟ้า ๒ ชั้น เพราะชั้นบนเล็กไม่พอตั้งต้องยกออก ตั้งบนชั้น ๒ เต็ม เรียงโกศทองไว้แถวหน้า โกศก้าไหล่โกศตะกั่วแถวหลัง และโกศตะกั่วเลียบแว่นฟ้าชั้นล่างอีกชั้นหนึ่ง อัฐิพระเป็นรูป ๒ พระเจดีย์ ๓ ตั้งบนม้าข้างมาลาภูษาโยงอัฐิเจ้าคุณจอมมารดาสำลีตั้งม้าเคียงข้างแว่นฟ้า

ของสดับปกรณ์เป็น ๒ อย่าง เรียกว่าของข้างในอย่างหนึ่ง รายรวมอย่างหนึ่ง ของข้างในนั้นเป็นของที่เจ้าพนักงานจัด พระสงฆ์ที่สดับปกรณ์ก็จัดอนุโลมตามวัดที่พระอัฐิทรงเกี่ยวข้องปฏิสังขรณ์ฤๅในรัชกาลของพระอัฐินั้น สำหรับพระราชทานพระอัฐิที่ทรงนับถือฤๅทรงคุ้นเคยชอบพระราชอัธยาศัย นอกจากนั้นได้พระราชทานของรวม คือผ้าคู่ที่เจ้านายถวายในพระที่นั่งอมรินทร์ตอนเช้าแบ่งเอามาพระก็ไม่ต้องจัดวัด รูปใด ๆ สดับปกรณ์ก็ได้

ครั้นเวลาค่ำเสด็จหอพระนาคทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการตระบะมุกและทรงพระสุหร่ายประพรมพระโกศพระอัฐิทั่วแล้ว ทรงทอดผ้าสดับปกรณ์ ของข้างในสดับปกรณ์ก่อน หมดของข้างใน

แล้วจึงถึงรายรวม หมดรายรวมแล้วพระสงฆ์ถวายอนุโมทนา แล้วมีทอดผ้ารายร้อยอีก ๒๐๐ แล้วเสด็จกลับ การเสด็จพระราชดำเนินในปีหลัง ๆ มาไม่ใคร่ได้เสด็จ โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จแทน จำนวนผ้าสดับปกรณ์ในศักราชที่เรียงหนังสือนี้ ของข้างใน ๑๐๐ ฉลาก ของรวม ๘๕ ฉลาก รวม ๑๘๕ ฉลาก รายพระนามพิสดารแจ้งอยู่ในบาญชีกรมพระอาลักษณ์นั้นแล้ว ในปีที่แต่งหนังสือนี้ โปรดให้ยกของข้างในไปสดับปกรณ์ที่พระราชวังสวนดุสิต ๒ ฉลาก คงของข้างในที่หอพระนาค ๙๘ ฉลาก

บัดนี้จะกล่าวถึงการสดับปกรณ์นอกจากสงกรานต์ แต่ก่อนเคยมีปีละ ๖ หน พร้อมกับสดับปกรณ์กาลานุกาลในพระที่นั่งอมรินทร์ฤๅพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท คือวิสาขะแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๖ หนหนึ่ง เข้าพรรษาแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๘ หนหนึ่ง สารทขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๑๑ หนหนึ่ง ออกพรรษาแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๑๑ หนหนึ่ง เข้าเหมันตฤดูแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๑๒ หนหนึ่ง ตรุษขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๕ หนหนึ่ง ครั้นภายหลังมาการสดับปกรณ์กาลานุกาลเลิกเสีย ๔ หน คงแต่ตรุษ กับสารทเท่านั้น การสดับปกรณ์หอพระนาคในบัดนี้ก็มีปีละ ๒ หนเท่านั้น คือตรุษและสารทมีของพระราชทานผ้าขาวฉีกเป็นผ้าเช็ดหน้าสำหรับทอด ๑๐๐ เฟื้อง เดี๋ยวนี้เปลี่ยนเป็นทศางค์(๑) อันละ ๑๐ สตางค์ ๑๐๐ อัน แทนเงินเฟื้อง วิธีสดับปกรณ์ไม่ได้เชิญพระอัฐิออกตั้ง ใช้ฤษาโยงติดกับประตูกลางห้องที่ไว้ตู้พระอัฐิ มาในปีที่แต่งหนังสือนี้ ผู้แต่งหนังสือเห็นว่าพระโกศทองงาม ๆ ไม่ควรเก็บในที่ลับ จึงให้ทำตู้

(๑) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสภาว่า "ทศางค์ น. มาตราวัดน้ำฝนเท่ากับสิบสตางค์ เป็นหนึ่งทศางค์ และสิบทศางค์เป็นหนึ่งนิ้ว"

กระจกตั้งบนชั้นแว่นฟ้ามีกุญแจลั่นเป็นที่มั่นคงเท่าตู้เดิม เอาพระอัฐิโกศทองออกตั้ง แล้วโยงสายแถบจากตู้ข้างในมาต่อกับตู้ข้างนอก สำหรับการสดับปกรณ์ต่อไป เป็นอันได้สดับปกรณ์พระอัฐิอย่างสดับปกรณ์กันในที่อื่น ๆ

ได้จัดการสำเร็จในวันอังคาร ที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๙ จึงได้เรียบเรียงเรื่องราวนี้ไว้สำหรับผู้ที่จะมีความเอื้อเฟื้อในเรื่องพระอัฐิ นทราบการตลอด.

(คัดจากจดหมายเหตุ เบ็ดเตล็ด เล่ม ๑ ต้นฉบับรักษาไว้ทางกองจดหมายเหตุแห่งชาติ)

บทละครเบิกโรง

เรื่องดึกดำบรรพ์

พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ

พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลำดับเรื่อง

พระราชนิพนธ์คำนำ

(เมื่อพิมพ์ครั้งแรก)

เจ้าพระยารามราฆพ (หม่อมหลวงเฟื้อ พึ่งบุญ ณ กรุงเทพ) ปรารภจะมีงานฉลองสุพรรณบัฏ, ได้แสดงความปรารถนาจะใคร่พิมพ์หนังสือที่เปนนิพนธ์ของข้าพเจ้า, ข้าพเจ้าจึ่งได้เลือกบทละครเบิกโรงเรื่องดึกดำบรรพ์, ที่ข้าพเจ้าได้แต่งขึ้นไว้เปนครั้งคราว, มารวบรวมพิมพ์ไว้เปนเล่ม ๑ เพื่อบทที่แต่งไว้จะได้ไม่สูญหายกระจัดกระจายไปเสีย.

บทละครทั้งสี่เรื่องที่รวมอยู่ในสมุดเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้แต่งขึ้นตามข้อความที่ได้อ่านพบในหนังสือต่าง ๆ อันแถลงด้วยเรื่องไสยศาสตร์และวรรณคดีของภารตะวรรษ์ (อินเดีย) โบราณ, ได้ดัดแปลงให้เหมาะแก่ที่จะใช้เล่นละครอย่างไทยเราได้, และได้เคยออกโรงเล่นในงานต่าง ๆ หลายครั้งแล้ว, เปนที่พอใจของคนดูโดยมาก

ในส่วนทางวรรณคดี, บางทีผู้ที่เปนนักเลงในทางนั้นจะนึกติเตียนได้บ้างว่ากระแสเรื่องดำเนินไม่ตรงตามความที่มีมาในตำรับเดิม. แต่ข้าพเจ้าขอให้กำหนดว่าบทเหล่านี้แต่งสำหรับเล่นละคร, ไม่ใช่สำหรับเปนบทเรียนหรือปาฐกถา. ฉนั้นขออภัยเสียเถิด.

ราม. วชิราวุธ ปร

พระที่นั่งพิมานจักรี, พญาไท.

วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๔

มหาพลี

ยานี ๏ เมื่อนั้น　　　　องค์ท้าวธาดามหาศาล
ประสงค์จำนงสิ่งสราญ　　　　ให้มีทั่วสถานแผ่นไผท
หวังสุขแด่จอมกษัตริย์　　　　บำรุงรัฐสีมาประชาศัย
หวังความสวัสดิ์มีชัย　　　　ทั่วไปในมนุษนิกร
จึงตรัสสั่งนารทมุนีศรี　　　　ให้เชิญเทพเทวีศรีสมร
ถ้วนทั่วทุกชั้นอัมพร　　　　ให้มาสโมสรณที่นี้ ฯ

๖ คำ ฯ

ร่าย ๏ บัดนั้น　　　　พระนารทรับสั่งใส่เกศี
บังคมลาออกมามิช้าที　　　　รีบรี่ไปเชิญเทวัญ ฯ

เสมอ และเหาะ ๒ คำ ฯ

[เทวดานางฟ้ารำออกมา, เข้าแถวเรียบร้อยแล้ว, พระอิศวรกับพระอุมาออก, แล้วพระนารายน์. ในที่สุดมีผู้ยกเครื่องบูชามาตั้งเสร็จแล้ว พระพรหมธาดาจึงออก.]

ร่าย ๏ เมื่อนั้น　　　　องค์พระโลเกษรังสรรค์
ครั้นพร้อมทวยเทพเทวัญ　　　　จึงผายผันสู่ที่พลีการ ฯ

พราหมณ์เข้า ๒ คำ ฯ

แขกบรเทศ ๏ จุดธูปจุดเทียนแจ่มจำรัส　　　　ไหว้พระไตรรัตน์ไพศาล
อีกทั้งปรพรหมทรงญาณ　　　　ตั้งสัตย์อธิษฐานสวัสดี ฯ

๒ คำ ฯ

คำบูชา [พระธาดาว่าเอง.]

๑ โอม นโม พุทธรตนํ สรณํคัจฉามิ, โอม นโม ธัมมรตนํ สรณํคัจฉามิ, โอม นโม สังฆรตนํ สรณํคัจฉามิ.

๑ ข้าขออัญชลีบังคม องค์บรมศาสดาจารย์
ทศพลญาณดิเรกคุณ สุนทรโลกโมลี
เปนที่พึ่งแก่สัตว์ปวง ให้ลุล่วงพ้นสงสาร
หนึ่งนมัสการพระธรรม คือถ้อยคำพระโลกนาถ
ตรัสประกาศประกาศิต เพื่อจรุงจิตสุทธิสุนทร
หนึ่งประนมกรไหว้พระสงฆ์ ผู้ดำรงธรรมทายาท
ทรงพุทธศาสน์สมบูรณ์ มิให้สาบสูญลักขณะ

๑ พุทธเตเชนะ, ธัมมเตเชนะ, สังฆเตเชนะ, อินทเตเชนะ, พรหมเตเชนะ, เทวเตเชนะ.

๑ ขอเดชะพระรัตนไตรย์ เปนนิรัติไสยบุญเขต
อีกทั้งอมรเทเวศร์ทุกราศี มีอาทิอินทโรดม
พระปรพรหมผู้รังสรรค์ สยามเทวัญอันเรืองฤทธิ์
และเทพสถิตย์ในวังรัตน์ บรมเศวตฉัตรรัตนสิงหาสน์
ทั้งที่มีอำนาจบำรุงรักษา สยามสีมาอาณาจักร
ทั้งเทพพิทักษ์ป่าดง ไพรพงถ้ำลำละหาน
จงช่วยอภิบาลบำรุง ผดุงบรมบพิตร
สยามวิชิตนราธิบดี ให้เกษมศรีนิราโรค

นฤโศกนิรันตราย   พระวรกายแผ้วภัย
พระหฤทัยแผ้วทุกข์   เปนสุขทุกทิวาวาร
หนึ่งจงอภิบาลด้วยดี   องค์พระราชินีมารดาโลก
อย่ามีพระโรคภัยพิบัติ   สิทธิสารพัตมโนรถ
พูนพระยศทุกทิวา   หนึ่งจงรักษาผดุง
บำรุงบรมราชวงศ์   ให้มั่นคงทรงโสมนัส
พ้นภัยพิบัติบีฑา   จงรักษาขอบเขต
ราชนิเวศน์วังหลวง   ปวงภัยอย่าแผ้วพาล
จงช่วยสมานไมตรีจิต   ข้าราชกิจทุกตำแหน่ง
อย่าแก่งแย่งฤศยา   จงอุส่าห์ปฏิบัติ
กิจดำรัสภูวนัย   เพื่อชาวไทยสุขเกษม
เปรมกมลทั่วเมือง   สิ่งขุ่นเคืองข้อร้าย
อย่ากล้ำกลายสยามรัฐ   จงสุขวัฒโนดม
ดังนิยมเจ้าหล้า   สฤษดิสมดังข้า
กล่าวพร้องพร่ำถวาย   นั้นนา

๑ สัพพะ สิทธิ ภวันตุเต

๑ ขอพรจงประสิทธิ์   แด่บพิตรเจ้าหล้า
พระวงศ์และเหล่าข้า   สุขสันต์ทั้งผอง แม่นเทอญ ฯ

สาธุการ ฯ

ร่าย ๑ เมื่อนั้น   ฝ่ายองค์พระจอมศรีศรี
มีความชื่นชมยินดี   ในกิจพลีของพรหมา

จึ่งตรัสชวนเทวศรีสมร　　เราทั้งสองมาฟ้อนรำท่า
รำจบตาณฑพนาฎยา　　เพื่อถวายเทวาได้สำราญ
นนทิจึงตีตะโพนใหญ่　　เพื่อให้จังหวะจะจ้าน
คนธรรพ์บรรเลงเพลงละลาน　　เสียงสมานไพเราะเสนาะกรรณฯ

เพลงช้า ๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น　　ฝ่ายพระพิษณุรังสรรค์
ยินดีด้วยการพลิกรรม์　　ทรงธรรม์สำแดงยินดี
ฟ้อนรำทำท่าสง่าเลิศ　　กรเชิดชูจักรมณีศรี
กวัดแกว่งคฑารูจี　　ตามที่มณฑลนาฏิการ
นารทดีดพิณประสานเสียง　　สำเนียงสุนทรอ่อนหวาน
คนธรรพ์ผู้เปนบริวาร　　ต่างประสานดุริยะดนตรี ฯ

กลม ๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น　　จึ่งท้าวธาดาเรืองศรี
ตรัสเรียกภะรตมุนี　　แล้วมีบัญชาสั่งไป
ดูกรภะรตผู้ฉลาด　　ครูนาฎยะศาสตร์ผู้ใหญ่
อันการรื่นเริงบรรเทิงใจ　　มีบ้างอย่างใดจงจัดมา ฯ

๔ คำ ฯ

<u>เจรจา</u>

<u>พระพรหม</u> – ดูกรภะรตมุนี วันนี้ท่านได้เตรียมการเล่นเปนเครื่องบรรเทิงใจไว้บ้างแลฤๅ ?

พระภะรต – ข้าพระบาทได้เตรียมนาฏกดึกดำบรรพ์ไว้เล่นถวายหมายพอให้เปนเครื่องบรรเทิงแก่ทวยเทพและมนุษบรรดาที่มาสโมสรประชุมอยู่ ณ ที่นี้

พระพรหม – ดีแล้ว ถ้าเช่นนั้นจงลงมือเล่นลครดึกดำบรรพ์ของท่านเถิด

ร่าย ๏ เมื่อนั้น พระภะรตมุนีมีสง่า
ก้มเกล้ารับเทพบัญชา ออกมาจัดเล่นดึกดำบรรพ์ ฯ

เสมอเถร ๒ คำ ฯ

[พระเปนเจ้าและเทวดาพากันเข้าโรง.]

ฤษีเสี่ยงลูก

ร่าย ๏ มาจะกล่าวบทไป　　ถึงตรีกาลัญญะดาบส
เข้าฌานนานมาไม่ลาลด　　บัดนี้ถึงกำหนดจะผ่อนกาย
จึ่งเดินออกมาน่ากุฎี　　กล่าวชวนบุตรีโฉมฉาย
ประคองทั้งสองลูกชาย　　ผันผายไปยังฝั่งคงคา ฯ

เพลง ๔ คำ ฯ

สมิงทอง ๏ เดินทางกลางไพรใหญ่กว้าง　　เดินทางพลางดูหมู่พฤกษา
ผลิดอกออกผลนานา　　พระสิทธาเก็บให้กุมารน้อย
ชี้ชวนลูกดูหมู่วิหค　　แฝงไม้ใบดกแล้วพูดพล่อย
สาริกาแชล่มแช่มช้อย　　เสียงแก้วแจ้วจ้อยจับใจ
โกกิลาร่ำร้องโผผิน　　พลางกินผลไม้สุกใส
จากวากยามจากคู่มันไป　　โหยไห้ราวเสียงสำเนียงคน
มฤคีกินหญ้าเหลือบมาเห็น　　กรีบเร้นลี้ไปในไพรสณฑ์
เหล่าลิงวิ่งเล่นอยู่ข้างบน　　มันซุกซนทำขู่ดูขันจริง
พระมุนีชี้พลางทางครรไล　　มิได้เอาใจใส่แก่ลูกหญิง
อุ้มกุมารสองไว้มิได้ทิ้ง　　ฝ่ายบุตรีก็วิ่งตามมา ฯ

เชิด ๑๐ คำ ฯ

ร่าย ๏ ครั้นถึงซึ่งฝั่งนทีศรี　　พระมุนีก็เหลียวแลหา
เห็นนางสวาหริดา　　ยังเดินอยู่ล้าจึ่งว่าไป
สวาหไว ๆ เข้าสักหน่อย　　ยังจะมัวตะบอยอยู่อีกได้
จะให้พ่อคอยเจ้าสักเท่าใด　　รีบมาไว ๆ ในบัดนี้ ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น　　สวาหะธิดามารศรี
ค้อนพลางทางตอบพระโยคี　　ข้านี้อาภัพเปนพ้นนัก ฯ

๒ คำ ฯ

โอ้ชากูล ๏ โอ้ว่าพระบิดาช่างไหลหลง　　ใครเปนลูกพระองค์ไม่รู้จัก
ที่ลูกเขาอื่นไซร้พอใจรัก　　ลูกตนเองไม่พักจะนำพา
ลูกของเขาลิเอาไปอุ้มไว้　　คิดก็แสนแค้นใจเปนหนักหนา
ลูกของตนให้เดินด้วยบาทา　　มิหนำซ้ำดุด่าไม่ปรานี ฯ

โอด ๔ คำ ฯ

ร่าย ๏ เมื่อนั้น　　พระตรีกาลัญญะฤษี
ฟังคำธิดาพาที　　พระมุนีนึกแหนงแคลงฤทัย
หรือว่าชายาจะนอกจิต　　จนลูกนิดรู้เห็นก็เปนได้
ครั้นว่าจะถามธิดาไซร้　　นึกละอายแก่ใจไม่เข้าการ
ครั้นจะนิ่งเฉยไว้ก็ใครรู้　　จะลองดูโดยทางอธิษฐาน
บางทีเทวัญจะบันดาล　　ให้รู้เหตุเภทพาลสิ้นทั้งปวง ฯ

๖ คำ ฯ

เวศุกรรม ๏ ยอกรประนมเหนือเกษ　　บังคมพรหเมศจอมสรวง
เดชะบุญข้าบำบวง　　ขอข้าได้ล่วงรู้พลัน
ข้าจะโยนสามกุมารนี้　　ลงในนทีวิเศษสรรค์
ขอจงจอมเทพเทวัญ　　ให้รู้แม่นมั่นกระทงความ
กุมารใดมิใช่ลูกข้า　　จงอย่าได้กลับว่ายข้าม
จงกลายเปนเดียรัจฉานทรงทราม　　แล้วเที่ยวไปตามแนวไพร ฯ

๖ คำ ฯ

ร่าย ๏ ครั้นสิ้นข้อความอธิษฐาน โยนกุมารสามลงแม่น้ำใหญ่
สวาหผู้เดียวเท่านั้นไซร้ กลับได้คืนสู่พระบิดา
แต่สองทารกผู้ชาย รูปร่างกลับกลายเปนลิงป่า
ขึ้นยังฟากฝั่งพระคงคา เริงร่าโผนแผลวสู่แนวพง ฯ

รัวสามลา ๔ คำ ฯ

พระนรสิงหาวะตาร

[ลงโรง พระอิศวรออกนั่งเตียง; พระอินทร์, และเทพบุตร์, คนธรรพ์, วิทยาธร, เฝ้าตามที่พร้อมกัน.]

ยานี ๑ เมื่อนั้น องค์พระอิศวรรังสรรค์
เสด็จออกท่วยเทพเทวัญ ทรงธรรม์เห็นท้าวอมรินทร์
ทั้งเทพคนธรรพ์วิทยา ดูหน้าแห้งเหี่ยวไปหมดสิ้น
จึ่งดำรัสถามท้าวศักรินทร์ แม้สิ่งไรท่านถวิลจินดา
จงแจ้งเหตุการณ์ให้เรารู้ ดูท่านพวังกังขา
จงเล่าข่าวทุกข์สุขมา ตัวเราเมตตาไม่ลาลด ฯ

๖ คำ ฯ

ร่าย ๑ เมื่อนั้น มัฆวานยอกรประณต
เอื้อนโอษฐ์เฉลยเผยพจน์ ทูลองค์ทรงยศเจ้าโลกา ฯ

๒ คำ ฯ

สะสม ๑ ข้าแต่ปรเมศวร์เดชเลื่อง กระเดื่องไปทั่วทุกทิศา
เปนที่พำนักของเทวา บัดนี้ข้าเดือดร้อนเปนพ้นไป
ด้วยหิรัณย์กสิปุขุนมาร บังอาจอหังการหยาบใหญ่
ขับปวงเทวาสุราลัย ไปจากสวรรค์ชั้นฟ้า
แย่งชิงเอาปวงวิมาน ให้แก่บริวารยักษา
ขอพระองค์ผู้ทรงศักดา ทรงปราบอสุราใจพาล ฯ

๖ คำ ฯ

ร่าย ๏ เมื่อนั้น บิ้นไตรโลกามหาศาล
ได้ฟังองค์ท้าวมัฆวาน พระจึ่งบรรหารเหตุไป
อ้ายหิรัณย์กสิปุชาญสมร ได้พรซึ่งเราประสาทให้
มันจึ่งมีฤทธิเกรียงไกร ปราบได้ทั้งไตรโลกา
ปวงเทพเทวัญอันองอาจ ไม่สามารถหาญหักยักษา
ฆ่ามันไม่ม้วยมรณา อสุรากายสิทธิ์ฤทธิรงค์
เทพบุตรมนุษเดียรัจฉาน สังหารมันมิได้ดังประสงค์
ปวงสาตราอาวุธสุดจะปลง พ้นลงก็จะแหลกทลายลาญ
ยามราตรีจะฆ่าไม่อาสัญ ถึงกลางวันก็ไม่ม้วยสังขาร
ในเคหาอสุราไม่วายปราณ ที่กลางแจ้งขุนมารไม่บรรลัย
เหตุฉนี้อสุรจึ่งกำเริบ อิ่มเอิบอหังการ์หยาบใหญ่
สามารถอาจองทนงใจ รุกรานพาลไล่เหล่าเทวัญ ฯ

๑๒ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น องค์ท้าววาสพรังสรรค์
จึ่งกราบทูลถามองค์พระทรงธรรม์ ถ้ากระนั้นจะทำอย่างไรดี
แม้ว่าจะทิ้งมันไว้ จะเหิมใจทนงศักดิ์ศรี
ขอพระองค์ผู้ทรงฤทธิ์ สังหารอสุรีจัญไร ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น องค์พระอิศวรเปนใหญ่
ตอบว่าแม้เราเองไซร้ ก็จะฆ่ามันไม่ม้วยมรณ์

เห็นแต่หริรักษ์จักร ผู้ฤทธิ์แกล้วหาญชาญสมร
จะสามารถสังหารราญรอญ จงรีบไปทูลวอนทรงธรรม์ ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น ทวยเทพปรีเปรมเกษมสันต์
ก้มเกล้าทูลลามาพลัน พากันไปเกษียรวารี ฯ

เชิด ๒ คำ ฯ

[พระอิศวรเข้าโรง; พระอินทร์กับเทวดาอื่นๆ เชิดแล้วหายเข้าโรง.]

[พระนารายน์ออกบรรทมบัลลังก์นาค, พระลักษมีนั่งปฏิบัติอยู่ตามที่. พระอินทร์กับเทวดาพากันออกมา.]

๏ ครั้นถึงลดองค์ลงทั้งผอง ลอยอยู่เหนือฟองวารีศรี
ตรงน่าบัลลังก์วาสุกรี ที่ศรีไสยาพระนารายน์
ต่างตนถวายอภิวาท องค์พระหริราชเรืองฉาย
อมรินทร์เป่าสังข์ขจรจาย ปลุกองค์พระนารายน์ภูบาล ฯ

รัวฉิ่ง ๔ คำ ฯ

ครอบจักรวาฬ ๏ เมื่อนั้น พระหริรักษ์ศักดามหาศาล
วังเวงเพลงสังข์กังวาล ภูบาลพลิกฟื้นตื่นนิทรา
เหลือบเห็นศักรินทร์ปิ่นอมร กับเทพนิกรถ้วนหน้า
ลอยเรียงประนมวันทา พระจักรานั่งดูหมู่เทวัญ ฯ

๔ คำ ฯ

ร่าย ๏ เมื่อนั้น ฝ่ายทวยเทวราชรังสรรค์
ประณตบทบงสุ์พระทรงธรรม์ พร้อมกันร้องทุกข์ขึ้นทันใด ฯ
๒ คำ ฯ

[เทวดาร้องทุกข์ว่า "โปรดก่อนเจ้าข้า เจ้าข้าโปรดก่อน" ดังนี้ ๓ กลับ, เข้าจังหวะตะโพน.]

๏ เมื่อนั้น วาสุเทพพะวงสงไสย
จึ่งดำรัสถามท้าวสหัสนัยน์ ข้อความเปนไฉนจงบอกมา ฯ
๒ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น มัฆวานบังคมก้มเกษา
ทูลตอบว่าปวงเทวา พากันเดือดร้อนรำคาญ
เหตุด้วยอสูรโมหัน ชื่อหิรัณย์กสิปุใจหาญ
ขับไล่ไกลจากวิมาน ทั่วเทวสถานฟากฟ้า
ตัวมันนั้นอยู่ไพชยนต์ พวกพลอยู่วิมานหรรษา
ขอพระจอมโมลิศอิศรา จงทรงปราบยักษาในครานี้ ฯ
๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น องค์พระนารายน์เรืองศรี
ตรัสว่าอสุราตนนี้ เรารู้ดีว่าชั่วมาแต่เพรง
พระศุลีปรานีมากนัก ขุนยักษ์จึ่งกำเริบข่มเหง
ไว้เปนพนักงานเราเอง จะปราบอ้ายตัวเก่งอย่าร้อนใจ ฯ
๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น ท้าวเทพยินดีจะมีไหน
ประณตบทบงส์พระทรงชัย แล้วทูลลากลับไปจักรวาฬ ฯ

เชิด ๒ คำ ฯ

[หายเข้าโรง.]

๏ เมื่อนั้น พระตรีภพลบโลกทุกสถาน
จึ่งแต่งองค์ทรงเครื่องอลังการ แลสานเปล่งปลั่งทั้งกายา
กรกุมคทาง่าเงื้อ งามเหลือล้ำเทพเลขา
ลำแดงแผลงฤทธิ์ฤทธิ์หิมา เสียงสนั่นลั่นฟ้าธาตรี ฯ

คุกพาทย์ ๔ คำ ฯ

๏ แล้วจับจักรแก้วแพรวพราย มุ่งหมายเรียกราชยักษี
กวัดแกว่งปานแสงอสุนี ภูมิกข้างจักรไป ฯ

รัว ๒ คำ ฯ

[พอขว้างตัวจักรออกมาเชิดไป, พระนารายน์ก็เข้าโรง ; แล้วพระยาครุฑจึ่งออกนั่งเตียง, จักรไปหยุดยืนน่าครุฑ.]

๏ เมื่อนั้น จึ่งราชปักษาอัชฌาสัย
แลเห็นจักรแก้วแววไว ก็เข้าใจประสงค์องค์นารายน์
รีบลงจากสุวรรณบรรจฐรณ์ สอดใส่อาภรณ์เฉิดฉาย
ออกจากฉิมพลีแพรวพราย ร่อนร่ายไปเกษียรวารี ฯ

รัวสามลาแล้วแผละ ๔ คำ ฯ

[พระนารายน์ออกในท้ายเผละ.]

๏ เมื่อนั้น　　　พระนารายน์ทรงสวัสดิรัศมี
เห็นพระยาสุบรรณอัญชุลี　　　ภูมิปราไสยด้วยใจรัก
แล้วจึ่งเสด็จขึ้นพาหา　　　งามสง่าน่าชมสมศักดิ์
เสด็จจากวารีที่สำนัก　　　ตั้งพักตร์ลอยไปในอัมพร ฯ

เชิด ๔ คำ ฯ

๏ ครั้นถึงซึ่งพระสุเมรุมาศ　　　ลงจากครุฑราชชาญสมร
บิดเบือนกายาสง่างอน　　　พระสิ่กรนฤมิตร์อินทรีย์ ฯ

ตระ ๒ คำ ฯ

[ครุฑเข้าโรงเมื่อหมดบทของตน. พระนารายน์หายเข้าโรงในรัวท้ายตระ.]

[นรสิงห์ออกในรัวท้ายตระ.]

๏ กลายเปนนรสิงห์ห้องอาจ　　　เก่งกาจกว่าไกรสรสีห์
เศียรเปนสีหราชประหลาดดี　　　อินทรีย์เปนคนปนไป
นักขาเปนกรดหมดสิ้น　　　กายินทร์กำยำล่ำใหญ่
ลำแดงแผลงฤทธิ์เกรียงไกร　　　หวั่นไหวทั้งไตรโลกา ฯ

รอน ๔ คำ ฯ

๏ แล้วจึ่งผยองลำพองเผ่น　　　ส่องเนตรเขม้นมองหา
แลไม่เห็นยักษ์พาลา　　　ก็ถึบทวาราเวชยันต์ ฯ

เชิด ๒ คำ ฯ

[หิรัณย์กสิปุออกในเชิด เอนบนเตียง.]

๏ เข้าในวิมานรัตน์มณี แลเห็นอสุรีโมหัน
นอนอยู่ที่บนเตียงสุวรรณ จึงร้องเรียกกุมภัณฑ์จัญไร
เหวย ๆ อ้ายยักษ์ทรชน มึงนี้ถือตนหยาบใหญ่
มานอนมุดเกศาอยู่ว่าไร เหตุไฉนไม่ลุกขึ้นวันทา ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น จึงหิรัณย์กสิปุยักษา
สดุ้งตื่นฟื้นจากนิทรา เห็นพระจักราอวตาร
นั่งนิ่งตลึงแลดู มิรู้ที่เจรจาว่าขาน
ให้ตระหนกตกใจเปนประมาณ ปานว่าจะสิ้นสมฤดี
แข็งใจเจรจาปราไส ตัวท่านคือใครเล่านี่
จะมาด้วยเหตุร้ายดี ประสงค์ใดมีจงบอกมา ฯ

๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น นรสิงห์ตอบถ้อยยักษา
ว่ามึงกำเริบพาลา ขับไล่เทวาวุ่นไป
กูจะมาสังหารราญรอญ ให้มึงม้วยมรณ์จงได้
ถึงมึงจะขอโทษปานใด กูไม่ไว้ชีวาอ้ายสามาญ ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น กุมภัณฑ์ชาญชัยใจหาญ
จึงพูดตอบไปด้วยใจพาล มึงหรือจะผลาญตัวกู

ตัวเองโง่เขลาเข้ามา ก็จะเปนภักษากูได้อยู่
จะมาหาที่ตายอ้ายลู่รู้ ว่าพลางโจมจู่เข้าราญรอญ ฯ
๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น นรสิงห์แกล้วหาญชาญสมร
เริงร้องก้องทั่วทั้งอัมพร ทยานเข้าต่อกรด้วยขุนยักษ์ ฯ
เชิด ๒ คำ ฯ

[รบ]

๏ เมื่อนั้น พระนารายน์อวตารหาญหัก
แคล่วคล่องว่องไวยิ่งนัก ขุนยักษ์สิ้นแรงก็ล้มพลัน
นรสิงห์ฉุดตัวขุนมาร ไปแทบทวารเฉิดฉัน
พอได้เวลาสายัณห์ ก็เหยียบกุมภัณฑ์ไว้มั่นคง
แล้วเปล่งสิงหนาทตวาดถาม มึงจงตอบความตามประสงค์
มึงอวดสามารถอาจอง กูจะปลงชีวาจะว่าไร
กูนี้จะเปนเทพบุตร หรือสัตว์มนุษเปนไฉน
ที่มีอันศัตราอาวุธใด จงนึ่งดูในใจให้ดี
เวลานี้ราตรีหรือกลางวัน กุมภัณฑ์อย่าทนงศักดิ์ศรี
ที่ตรงมึงนอนอยู่นี้ จะเปนที่ภายนอกหรือภายใน ฯ
๑๐ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น หิรัณย์ยักสิปุแถลงไข
อันตัวของท่านนั้นไซร้ มิใช่สัตว์มนุษเทวา
ที่หัตถ์มิใช่ศัตราอาวุธ แลดูกประดุจนักขา

นิ่มิใช่ราตรีหรือทิวา　　เพราะว่าเปนเวลาสายัณห์
ที่นี้มิใช่ในเคหาสน์　　มิใช่กลางอากาศเปนแม่นมั่น
ข้ารู้แล้วว่ากรรมมาตามทัน　　ถึงที่อาสัญในวันนี้ ฯ

๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น　　พระอวตารผู้ชาญชัยศรี
จึ่งจับตัวกุมภัณฑ์ขึ้นทันที　　ฉีกอกเปนธุลีแหลกลาญ ฯ

โอด ๒ คำ ฯ

[หิรัณย์กสิปุ์ตายแล้ว, เลยหายเข้าโรง.]

๏ ครั้นเสร็จสังหารอสุรี　　นรสีห์ปรีเปรมเกษมสานต์
คลาจากไพชยนต์พิมาน　　ก็กลายเปนภูบาลจักรา ฯ

รัว ๒ คำ ฯ

[นรสิงห์เข้าโรง. และพระนารายน์กับครุฑออกมาในรัวนี้.]

๏ แล้วพระจักริศฤทธิรงค์　　ขึ้นทรงเวนไตรใจกล้า
ล่องลอยละลิ่วปลิวฟ้า　　มาแทบเกษียรสมุทไทย ฯ

เชิด ๒ คำ ฯ

[พระนารายน์และครุฑเลยเชิดหายเข้าโรง.]

พระคเณศร์เสียงา

[เรื่องนี้หยิบใจความได้มาจากพรหมไววรรตปุราณคัมภีร์ แต่ได้มาแต่งบทลครขึ้นใหม่ตามที่เหมาะแก่การเล่นเปนลคร.]

[ลงโรง, ปรศุรามออกนั่งเตียง.]

ยานี ๑ มาจะกล่าวบทไป ถึงรามปรศุใจหาญ
อาศัยในแดนหิมพานต์ เนาวิมานแมกเมฆเอกองค์
ถือตนเปนคนใกล้ชิด เฝ้าเทวะมหิศวร์ดังประสงค์
คิดใคร่ไปเฝ้าบาทบงสุ์ จึ่งจัดแจงแต่งองค์อลงการ์
เจิมจุณมุ่นเกล้าเมาลี สรวมประคำมณีมีค่า
กรกุมขวานเพ็ชร์พรายตา เหาะมาไกลาศบรรพต ฯ

คุกพาทย์, กราว ๖ คำ ฯ

ต่อยหม้อ ๑ ครั้นมาถึงน่าวิมานงาม เจ้าพราหมณ์มุ่งเข้าไปประณต
เคยเข้าถึงองค์พระทรงยศ จึ่งจรดรี่ขึ้นอัฒจันท์ ฯ

เสมอ ๒ คำ ฯ

[พอปี่พาทย์เริ่มทำเสมอ พระคเณศร์ออกนั่งเตียง.]

ร่าย ๑ เมื่อนั้น ฝ่ายองค์พระคเณศร์แขงขัน
กางกรสองข้างถ่างกัน แล้วว่าไปพลันแก่เจ้าพราหมณ์
ช้าก่อนตัวท่านจะไปไหน เราอยู่นี่เหตุใดไม่ไต่ถาม
จะมาเดินรี่ขึ้นวิมานงาม หยาบหยามเช่นนี้ไม่บังควร

พอมาถึงจะบุกรุกขึ้นไป เหตุไฉนไม่เกรงองค์อิศวร
พระสนิทนิทราอย่าเพ่อกวน จงคอยอยู่ในสวนก่อนเปนไรฯ
๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น เจ้ารามฟังแจ้งแถลงไข
ทนงจิตอิ่มเอิบกำเริบใจ จึ่งพูดตอบคำไปด้วยอวดดี
ดูก่อนคชเกศกุมารน้อย พูดพล่อยไม่รู้สาสี
ตัวเราเจ้ารามยอดชี เปนที่สนิทสนมนัก
พระบิดาพระองค์ทรงเมตตา โปรดให้ข้าเข้าถึงพระทรงศักดิ์
เข้าได้ถึงในที่สำนัก อย่ามาพักร่ำเรื่องเปลืองเวลาฯ
๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น องค์พระคชมุขแกล้วกล้า
ยืนยงตรงน่าทวารา กรอ้ากั้นขวางทางพราหมณ์จร
แล้วจึ่งกล่าววาจาว่าเจ้าราม ช้า ๆ ก่อนพราหมณ์ช้าก่อน
สมเด็จพระบิดามารดร ทั้งสองนอนเคียงคู่อยู่ห้องใน
ถึงแม้ท่านเปนที่โปรดปราน เราจะยอมให้ผ่านไปไม่ได้
พระแม่เจ้ามีเสาวนีใช้ ให้เราไซร้คอยห้ามบุคคลปวง
ถึงแม้ท่านเปนองค์พระพรหเมศ หรือเทเวศร์วชิรินทร์จอมสรวง
ถึงจะเปนสูรย์จันทร์อันเด่นดวง ก็ไม่ยอมให้ล่วงทวารทอง ฯ
๘ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น | ภฤคุพันธ์หันหุนขุ่นข้อง
ตาแดงดังแสงไฟกอง | ตวาดก้องร้องไปด้วยโกรธา
เหม่ๆ ดูดูศิวบุตร์ | มายอยุดกีดขวางทางข้า
ไม่รู้จักเสงี่ยมเจียมกายา | ถือว่ามีศักดาหรือว่าไร
ชิชะมาทำดังดื้อ | เพียงข้าตีด้วยมือก็ตักษัย
ตัวท่านอิ่มเอิบกำเริบใจ | ไม่รู้จักผู้ใหญ่ผู้มีฤทธิ์ ฯ

๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น | ศิวบุตร์ได้ฟังคั่งแค้นจิต
น้อยหรือพราหมณ์ลามลวนไม่หวลคิด | ทนงฤทธิ์ยิ่งยวดมาอวดดี
จะทุ่มเถียงกันไยให้เปลืองปาก | เราไม่อยากเถลาะเจาะจู้จี้
เราขอพูดคำเดียวนะธชี | อันทางนี้ไม่ยอมให้ท่านไป ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น | เจ้ารามฟังโกรธพิโรธใหญ่
เมื่อจะขึ้นอวดดีเช่นนี้ไซร้ | เปนไรเปนไปได้เห็นกัน
ตัวเราเคยเฝ้าได้ดังหวัง | จนกระทั่งข้างในพระฉากกั้น
ส่วนในครานี้ก็เหมือนกัน | จะไปเฝ้าทรงธรรม์ถึงข้างใน
พูดพลางทางเดินจะตรงรี่ | พระสิทธิบดีก็ผลักไส
ขุนพราหมณ์กริ้วโกรธคือไฟ | จะขึ้นตรงเข้าไปในวิมาน ฯ

๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น　　พระคเณศร์เทวากล้าหาญ
ข้องขัดฤทัยดังไฟราญ　　เผ่นทยานเข้าต่อฤทธิรุท ฯ

๒ คำ ฯ

๏ ทั้งสองต่างราญหาญกล้า　　ต่างต่อยุทธนาอุตตลุด
ต่างเข้มต่างแขงแย้งยุทธ์　　ต่างกำแหงแรงสุดเล่มอกัน
ศิวบุตร์ได้ท่าคว้าด้วยงวง　　จับธชีคว้างควงเหียนหัน
รามเวียนเศียรซุนหมุนไม่ทัน　　ฉับพลันอ่อนล้มระทมไป ฯ

เชิด ๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น　　พรหมพงศ์งวยงงอยู่ครู่ใหญ่
ครั้นเมื่อกลับคืนแรงแขงขึ้นไซร้　　ขุ่นข้องขัดใจดังไฟราญ
อรามโกรธาจนหน้ามืด　　ยื่นยืดขึ้นมาแล้วคว้าขวาน
ดีแล้วเทพบุตร์ใจพาล　　ตัวท่านถึงที่ชีวาวาง
เรานี้ตัวโปรดพระอิศวร　　ไม่สมควรผู้ใดจะกีดขวาง
ขวานแกว่งแสงวับจับนภางค์　　เชิดชูจะขว้างไปราญรอญ ฯ

๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น　　ฝ่ายพระคณบดีศร
แลเห็นขวานแก้วฤทธิรอน　　แจ้งว่าของพระบิดรประทานไป
อันพระแสงทรงฤทธิ์บิตุรงค์　　จะทนงต่อสู้หาควรไม่
จึ่งประนมก้มเศียรลงทันใด　　หวังรับขวานไว้บนเมาลี ฯ

๔ คำ ฯ

๏ ฝ่ายรามจึ่งขว้างขวานไป ศิวบุตร์รับไว้ไม่เหมาะที่
ถูกงาซ้ายสบั้นไปทันที ดังเปรี้ยงเสียงมีทั่งโลกา ฯ

รัวสามลา ๒ คำ ฯ

[พระคเณศร์และปรศุรามหายเข้าโรง; พระอิศวรกับพระอุมาออกนอนเตียงในท้ายรัว.]

๏ เมื่อนั้น ฝ่ายพระมหากาลนาถา
บรรทมเรียงเคียงคู่พระอุมา บนพระแท่นรัตนาสง่างาม
ได้ยินสนั่นครั่นครื้น สะเทือนทั่วพื้นโลกสาม
ข้องขัดหฤทัยดังไฟลาม ชะใครหยาบหยามไม่เกรงใจ
ตรัสชวนพระมเหศวรี ลงจากเตียงมณีผ่องใส
สององค์ออกจากวิมานใน ตรงไปยังที่ทวารา ฯ

เสมอ ๖ คำ ฯ

[พระคเณศร์และปรศุรามออกใหม่ในรัวท้ายเสมอ.]

๏ เมื่อนั้น ฝ่ายพระเทวีศรีสง่า
เห็นองค์ลูกแก้วแววตา ถืองาที่สบั้นนั้นไว้
จึ่งเข้าไปประคองตระกองกอด เจ้ายอดเสน่ห์เปนไฉน
ทนต์เจ้าหักแล้วเพื่อเหตุใด คือใครข่มเหงลูกรัก ฯ

๔ คำ. ฯ

๏ เมื่อนั้น พระวินัยบดีมีศักดิ์
ยอกรประนมก้มพักตร์ ข้าจักทูลจริงทุกสิ่งไป

อันรามปรศุร้าย มุ่งหมายมาเฝ้าจอมไศล
พอมาถึงจะเดินเพลินเข้าไป ข้าห้ามไว้ตามพระเสาวนี้
เกิดเปนปากเสียงเถียงกัน แล้วเลยโรมรันกันถึงที่
ครั้นพราหมณ์ชักขวานมณี ข้านี้ย่อมจนใจ
เห็นเปนพระแสงบิตุรงค์ จะทนงต่อสู้กระไรได้
จึงก้มศีรเกล้ารับไว้ ก็พลาดไปถูกงาข้าหักราน ฯ

๘ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น พระอุมาฟังร่ำคำขาน
ข้องขัดหฤทัยดังไฟราญ จึงกราบทูลมหากาลเทวา
คนโปรดพระองค์มาทำเก่ง บังอาจข่มเหงลูกข้า
ถือว่ามีกำลังวังชา จึงได้กล้าทำได้ถึงเพียงนี้
อันพราหมณ์กำเริบเอิบอิทธิ์ เพราะทรงฤทธิ์โปรดปราณเขาถึงที่
ไฉนไม่ชำระสระคดี จะปรานีกันไปอีกเพียงไร ฯ

๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น องค์พระมหาเทพจอมไศล
จึงตรัสถามเจ้ารามธชีไป เปนอย่างไรเจ้าพราหมณ์จงว่ามา
เหตุไฉนจึงทำดันดุ มุทลุข่มเหงลูกข้า
เหตุไฉนไม่ค่อยเจรจา จงแจ้งกิจจาทุกสิ่งอัน ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น
จึ่งรามปรศุแขงขัน
ทูลว่าข้ามาบังคมคัล
หมายเผ้าทรงธรรม์เช่นเคยมา
พระคเณศร์ท่านทัดขัดไว้
มิให้เข้าถึงพระจอมผา
ข้าจึ่งชี้แจงแห่งกิจจา
ว่าข้าเคยเข้าเผ้าข้างใน
ศิวบุตร์ยุดตัวข้าบาท
จะยอมให้ลีลาศก็หาไม่
เกิดทุ่มเถียงกันพลันขัดใจ
จึ่งเกิดเหตุใหญ่ถึงยงยุทธ์
ศิวบุตร์ใช้งวงกระหวัดมั่น
จับปั้นหันเหียนเวียนหัวสุด
ตูข้างงงวยแทบม้วยมุด
จึ่งได้ผุดลุกขึ้นด้วยโกรธา
ฉวยได้ขวานเพ็ชร์แพรวพราย
หมายให้คเณศร์คร้ามข้า
พะเอินไปถูกที่ตรงงา
ขอพระจอมเทวาจงการุญ ฯ

๑๐ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น
พระอุมากริ้วโกรธพิโรธฉุน
เหม่พราหมณ์หยาบช้าทารุณ
บังอาจมาวุ่นไม่เกรงใจ
ถือตนเปนคนโปรดปราน
ฮึกหาญอหังการ์หยาบใหญ่
นับประสาจะว่าเปนผู้ใด
แต่ลูกกูเองไซร้ยังกล้าทำ
มึงนี้ใจพาลสันดานหยาบ
เที่ยวกำหราบทุกแดนแสนระส่ำ
มุทลุดใหญ่ใจดำ
ส่ำระยำเกะกะเที่ยวพะพาล
มึงถือดีว่ามีกำลังแรง
กำแหงจงจิตคิดเหิมหาญ
จำกูจะกำจัดเหตุการณ์
ให้สิ้นรำคาญสืบไป
มึงจงสูญแรงสูญฤทธิ์
จะกระดิกตนนิดหนึ่งไม่ได้
อย่าไหวติงกลิ้งอยู่เหมือนท่อนไม้
จนกว่ากูจะให้กำลังคืน ฯ

๑๐ คำ ฯ

เขนง ๏ พอขาดคำดำรัสพระเทวี รามธชีสิ้นแรงไม่แข็งขืน
ระทมล้มลงไม่คงคืน นอนกลิ้งกับพื้นพสุธา ฯ
รัว แล้วโอด ๒ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น ฝ่ายพระมหาเทพนาถา
มีความสมเพชเมตตา จึ่งมีบัญชาเปนนัย
นี่แหละเจ้ารามพราหมณ์โฉด อันโทษของมึงนั้นแสนใหญ่
เพราะมึงอาจองทนงใจ ปล่อยให้โทษะเปนนาย
บันดาลสิ้นสติกลายเปนท่อนไม้ มึงจะให้กูช่วยนั้นอย่าหมาย
จงตั้งจิตคิดถึงพระนารายน์ พอให้ใจสบายหายรำคาญ
ตรัสพลางทางชวนมเหษี และคณาธิบดีใจหาญ
ยุรยาตรเข้าสู่อุทยาน ดำเนินพอสำราญหฤทัย ฯ
เสมอ ๘ คำ ฯ

[พระอิศวร, พระอุมา และพระคเณศร์หายเข้าโรง.]

๏ เมื่อนั้น รามธชีผู้มีอัชฌาสัย
ฟังดำรัสถนัดก็เข้าใจ จะมีทางรอดได้ในครั้งนี้
จึ่งตั้งจิตสำรวมเข้าฌาน อนาปานโดยเคร่งเต็มที่
จิตเพ่งเล็งตรงพระจักรี ผู้มีมหิทธิศักดา
ขอไวกูณฐ์นาถอาจอง จงทรงปรานีแก่ข้า
ให้ได้พ้นทุกข์เวทนา ให้กำลังคืนมาด้วยพลัน ฯ
สาธุการกลอง ๖ คำ ฯ

[รัว, รามปรศุหายเข้าโรง; พระนารายน์ออกนอนเตียง, พระลักษมีนั่งปฏิบัติ.]

◎ เมื่อนั้น
พระจักรีศฤทธิแรงแขงขัน
บรรทมอยู่เหนือพญานาคอนันต์
ทรงธรรม์พลิกฟื้นตื่นนิทรา
ร้อนทั่วทรวงองค์ฤทัยอัด
ข้องขัดครั่นๆ ไม่หรรษา
จึ่งเพ่งเล็งทิพย์นัยนา
ค้นทั่วโลกาหาเหตุการณ์
แจ้งเหตุเจ้ารามพราหมณ์สำคัญ
โมหันธ์เริ่มเหิมหาญ
ตัวเราจึ่งพลอยรำคาญ
ต้องคิดการแก้ไขให้สมคิด
อันพระมเหศวร์
เทวมากด้วยเมตตะจิต
แม้เห็นครุณน้อยนิด
คงติดหฤทัยไมตรี
คิดพลางแต่งองค์ทรงเครื่อง
อร่ามเรืองล้วนแก้วสลับสี
กุมจักร์คทาสง่าดี
พระภูมีจึ่งเรียกสุบรรณมา ฯ

รัวฉิ่ง ๑๐ คำ ฯ

[พญาครุฑออก.]

◎ ขึ้นทรงพญาครุฑราช
เผ่นผงาดโผไปในเวหา
บินไปในชั่วพริบตา
ก็ถึงภูผาสง่างอน ฯ

เชิด ๒ คำ ฯ

◎ ครั้นถึงจึ่งลงจากสุบรรณ
ยืนมั่นที่เชิงสิงขร
เบือนบิดวรองค์อรชร
พระสิกรนิมิตร์กายินทร์ ฯ

ตระนิมิตร์ ๒ คำ ฯ

[พญาครุฑเข้าโรง.]

มอญแปลง ๏ กลายเปนพราหมณ์น้อยช้อยชด งามหมดน่าชมสมถวิล
ภูษาผ่องใส่ไร้มลทิน งามสิ้นแลล้วนยวนใจ
ยิ้มย่องมองพลางทางเดิน ค่อยขึ้นสู่เนินเขาใหญ่
จนแลเห็นเทพอรไทย สมใจมุ่งหมายก็กรายกร ฯ

๔ คำ ฯ

ฉุยฉาย ๏ ฉุยฉายเอย ช่างงามขำช่างรำโยกย้าย
สะเอวแสนอ่อนอรชรช่วงกาย วิจิตรยิ่งลายที่คนประดิษฐ์
สองเนตร์คมขำแสงดำมันขลับ ชม้อยเนตร์จับช่างสรวยสุดพิศ ฯ

๏ สุดสรวยเอย ยิ่งพิศยิ่งเพลินเชิญให้งงงวย
งามหัตถ์งามกรช่างฟ้อนระทวย ช่างนาฏช่างนวยสรวยยั่วนัยนา
ทั้งหัตถ์ทั้งกรก็ฟ้อนถูกแบบ ดูยลดูแยบสรวยยิ่งเทวา ฯ

๏ น่าชมเอย น่าชมเจ้าพราหมณ์
ดูทั่วตัวงาม ไม่ทรามจนนิด
ดูผุดดูผ่อง เหมือนทองทาติด
ยิ่งเพ่งยิ่งพิศ ยิ่งคิดชมเอย ฯ

๏ น่ารักเอย น่ารักดรุณ
เหมือนแรกจะรุ่น จะรู้เดียงสา
เจ้ายิ้มเจ้าแย้ม แก้มเหมือนมาลา
จ่อจิตติดตา เสียจริงเจ้าเอย ฯ

เพลง ฯ

[ปรศุรามออกมานอนกับพื้นโรง.]

ร่าย
๑ ครั้นมาถึงที่รามนอนอยู่ แลดูประตูไม้ขอน
พราหมณ์แปลงแน่งน้อยงามงอน สองกรสร้วมสอดกอดไว้
ถามว่าตัวท่านฤทธิรอน มานอนกลิ้งเกลือกอยู่ไฉน
หรือมีเหตุผลกลใด จงแจ้งให้ข้าน้อยนี้ทราบความ ฯ

๔ คำ ฯ

๑ เมื่อนั้น เจ้ารามจึ่งตอบคำถาม
ตัวเราเคราะห์ร้ายเหลือทราม บุกรุกลวนลามไม่รู้กาล
องค์พระศิวบุตร์ท้วงทัก เรากลับฮึกฮักห้าวหาญ
บังเกิดโทษะเดือดดาน จนถึงทำการยุทธนา
องค์พระอุมาเทวี มีความพิโรธนักหนา
สาบสิ้นกำลังวังชา เหลือแต่กายาอยู่เช่นนี้ ฯ

๖ คำ ฯ

กบเต้น
๑ เมื่อนั้น พราหมณ์แปลงแสร้งทำหมองศรี
โอ้องค์ภฤคุบดี ไม่ควรที่จะมาหมดแรง
แต่ก่อนมาเคยเปนที่เคารพ นอบนบแห่งพราหมณ์ทั่วแหล่ง
เคยได้อาศัยซึ่งแรง ท่านผู้กำแหงปราบอมิตร์
ผู้ใดข่มเหงคะเนงร้าย เคยหมายท่านปราบผู้ผิด
ท่านมาสิ้นแรงสิ้นฤทธิ สุดคิดแล้วเหล่าทวิชา

แต่นี้ไปใคร ๆ จะรังแก จะได้แต่ต้องยอมก้มหน้า
ว่าพลางทางเช็ดน้ำตา แสร้งทำโศกาอาลัย ฯ
โอด ๘ คำ ฯ

[พระอิศวร, พระอุมา และพระคเณศร์ออก.]

ร่าย ๏ เมื่อนั้น พระมเหศวร์ศรีใส
เห็นเจ้าพราหมณ์น้อยนวลใย มาร้องไห้กีทรงปรานี
จึ่งมีวาจาอันสุนทร ดูก่อนพราหมณ์น้อยเฉลิมศรี
อันเหตุขัดข้องใดมี จงบอกข้านี้ให้แจ้งใจ ฯ
๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น พระนารายน์นฤมิตร์พิสมัย
ได้ฟังผินหน้ามาทันใด แสร้งทำตกใจสดุ้งกลัว
ระยอบหมอบลงหน้าก้ม ยอกรประนมเหนือหัว
ทำทีเปนพรั่นสั่นระรัว เพื่อจะยั่วพระไทยให้เมตตา ฯ
๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น พระบรรพะตีมีสง่า
กวักเรียกเจ้าพราหมณ์งามตา เจ้าอย่าได้มีความพรั่นใจ
เราเห็นตัวเจ้ารำฟ้อน เอวอ่อนองค์เอี่ยมเทียมแขไข
ช่างคิดเอนดูเจ้ากระไร ยิ่งพิศติดใจให้พะวง
สิ่งใดเจ้าใช้ร้อยากได้ เราจะให้แก่เจ้าตามประสงค์
เปนรางวัลรำฟ้อนอ่อนองค์ สิ่งใดจำนงจงว่ามา ฯ
๖ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น พระพิษณุจำแลงแสร้งว่า
ข้าแต่พระเทพมารดา ผู้ยอดโลกาภพไตร
อันรามปรศุศักดิ์ฤๅ เหล่าพราหมณ์นั้นบถือหาน้อยไม่
เคยมีกำลังฤทธิไกร เคยได้ป้องกันปวงชี
บัดนี้มามีโทษผิด สิ้นฤทธิ์สิ้นแรงบ่นปี้
อสุราทานพในธาตรี จะพากันย่ำยีทวิชา
แม้พระแม่เจ้าโปรดปราน ขอประทานตามขอของข้า
ขอประทานกำลังรามา ไว้คุ้มเกรงรักษาชาติพราหมณ์ ฯ

๘ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น องค์พระมารดาโลกสาม
ได้ฟังก็ทรงสำคัญความ ว่าพราหมณ์ทูลขอแก่ตนเอง
จึ่งตรัสประสาทพรไป เราให้กำลังกาจเก่ง
ให้เท่าเจ้ารามมีอยู่เพรง โลกจงยำเกรงทั่วไป ฯ

๔ คำ ฯ

๏ เมื่อนั้น พราหมณ์นิมิตรยินดีจะมีไหน
จึ่งกล่าววาจาว่าไป อันกำลังรามไซร้ที่ได้มา
ข้าขอแบ่งไปเปนสองส่วน จะถือหมดไม่ควรแก่ตูข้า
ส่วนหนึ่งถวายลูกพระอุมา ส่วนหนึ่งข้าคืนให้รามชี ฯ

๔ คำ ฯ

กระบอก ◎ พอขาดคำดำรัสหริรักษ์ ก็เห็นผลประจักษ์เต็มที่
อันรามปรศุตัวดี ก็ลุกจากชุลีมาวันทา ฯ

รัว ๒ คำ ฯ

◎ เมื่อนั้น พระมเหศวรมิ่งสง่า
เห็นเหตุปรากฏฤทธา ก็ทราบว่าพราหมณ์น้อยคือนารายณ์
จึ่งตรัสว่าน้อยฤๅพระจักรี ช่างปลอมแปลงอินทรีย์ดั่งหมาย
มาลวงข้าได้โดยดาย ถอนสาบกลับกลายเปนพร
เจ้ารามได้แรงคืนไป อย่าใช้ทุจริตเช่นก่อน
จงหมั่นบูชาทาโมทร ทรงศรเธอมีพระคุณนัก
เจ้าจงชำนะทุกทิศ ปราบปรามผู้ผิดหาญหัก
เมื่อใดทนงมากนัก จงแพ้พระหริรักษ์จักรี ฯ

๘ คำ ฯ

◎ เมื่อนั้น พระนารายณ์ทรงสวัสดิ์รัศมี
ทูลว่าพระมเหศวรี ดำรัสทั้งนี้ควรชม
ขอพระประเสริฐเลิศดี มีแต่คชมุขสุขสม
พร้อมทั้งวิทยาอาคม อุดมเลิศล้ำลาภไตร
ผู้ใดจะเริ่มประเดิมงาน ทั้งสรรพกิจการน้อยใหญ่
จงบูชาคเณศร์ก่อนไซร้ หาไม่อย่าสมอารมณ์ปอง
ทั่วทั้งโลกาสากล จงนับถือเอกทนต์ทั้งผอง
ส่วนปวงนายโขลงนายกอง ล้วนต้องเคารพบูชา

ตรัสเสร็จทูลลาพระอิศวร พระอุมานิ่มนวลศรีสง่า
ดำเนินพ้นพิมานรัตนา แล้วกลับกลายกายาเปนนารายน์ ฯ

รัว ๑๐ คำ ฯ

[พระอิศวร, พระอุมา, พระคเณศร์ และรามปรศุเข้าโรง ครุฑออก.]

๏ ขึ้นทรงพระยาครุฑราช องอาจแลเลิดเฉิดฉาย
โผจากภูผาพรรณราย เหิรหายไปจากคีรี ฯ

เชิด ๒ คำ ฯ

[พระนารายน์กับครุฑหายเข้าโรง.]

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์
ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๓